

**MIEJSCA OBRZĘDOWE LUDNOŚCI KULTURY ŁUŻYCKIEJ
I KULTURY PRZEWORSKIEJ NA KUJAWACH*
CZĘŚĆ 1. PRZEGLĄD ŹRÓDEŁ**

**RITUAL PLACES OF THE LUSATIAN AND PRZEWORSK CULTURE
COMMUNITIES IN KUJAVIA
PART 1. REVIEW OF EMPIRICAL EVIDENCE**

Aleksandra Cofta-Broniewska

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Św. Marcin 78, 61–809 Poznań, Poland

ABSTRACT. The article is aimed at presentation of archaeological evidence from Kujavia in relation to reconstruction of religious sphere of the Lusatian and Przeworsk culture communities. In particular, the article explores various features along with their cultural and functional context as well as their natural environment. They are significantly supplemented by accompanying artifacts, which shed some light onto the past customs. Presented cultural facts refer both to the earthly life as well as to the posthumous existence. Additionally, available archaeological evidence contributes to better understanding of various rules responsible for selection of the sacred places and their layout as well as use of various ritual norms in the consecutive periods. The available evidence contributes also to the recognition of the far-reaching contacts between local communities and foreign groups and their mutual relationships.

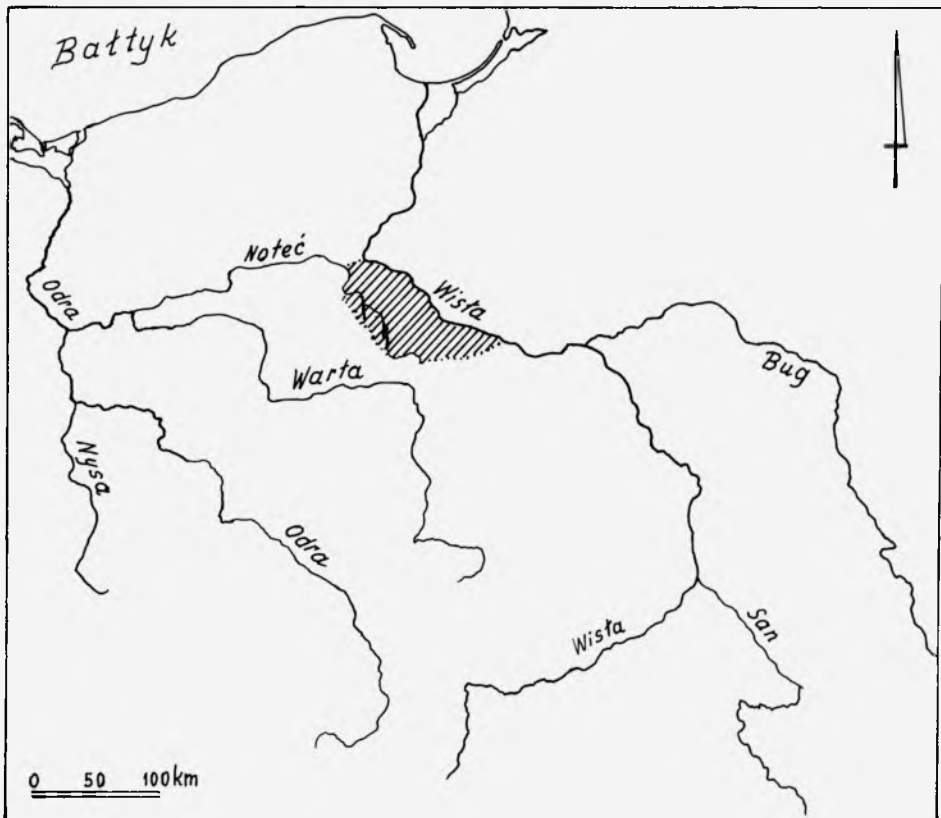
Według M. Eliadego pewne podstawowe zachowania religijne istniały zawsze od chwili, kiedy tylko człowiek po raz pierwszy uświadomił sobie swą pozycję w kosmosie¹, tzn. gdy zrozumiał własną niemoc wobec zjawisk atmosferycznych, potęgi żywiołów, zmienności przyrody oraz nieuchronności śmierci. Wówczas odkrył (nie stworzył) istnienie *sacrum*. Budziło ono wszakże w nim ambiwalentne odczucia lęku i uwielbienia, inspirując do podejmowania określonych działań, mających zapewnić bezpieczeństwo i pomyślność. Odtąd, równoległe z rozwojem kultury użytkowej, dokonywały się przemiany zachowań człowieka w ramach kultury symbolicznej.

Celem niniejszej pracy jest ukazanie zarejestrowanych na Kujawach (głównie w ich północnej strefie) miejsc spełniania praktyk obrzędowych w ciągu ok. 1500 lat oraz uchwycenie zmian zachodzących w materialnych przejawach wiary w *sacrum* (ryc. 1).

---

* Wszystkie rysunki do niniejszego artykułu wykonał L. Fijał.

¹ Eliade 1966.

Ryc. 1. Lokalizacja i zasięg regionu Kujaw

Fig. 1. Map showing situation and boundaries of Kujavia region

Inspirację do podjęcia tej trudnej do rekonstrukcji dziedziny życia dawnych mieszkańców wspomnianych obszarów stanowią stosunkowo liczne już z tego okresu fakty archeologiczne, uzyskane w trakcie realizacji programu studiów nad przeszłością tego regionu.

Program ów, zainicjowany w połowie lat 60. ubiegłego stulecia przez środowisko prahistoryków Instytutu Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, obejmował między innymi także prowadzenie badań terenowych zmierzających do poznania wierzeń pradziejowych społeczności Kujaw. Uwzględniając wyniki kwerendy archiwalnej i literatury oraz na podstawie informacji ustnych miejscowej ludności, dowodzących częstego dokonywania w przeszłości w różnych tutejszych akwenach – zwłaszcza w Gopie – licznych z tego zakresu znalezisk archeologicznych, jeden z punktów naszego programu przewidywał przeprowadzenie badań podwodnych. Za istotne działanie uznaliśmy również weryfikację dawnych odkryć, mających sugerować ich ewentualną wymowę kultową. Najszerszy wszakże zakres miały mieć systematyczne eksploracje różnoczasowych nekropolii. Niestety, podjęte przez pletwonurków z Warszawy

i Bydgoszczy penetracje dna Gopła nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, między innymi z powodu bardzo słabej widoczności w kujawskich akwenach. Drugą przyczyną negatywnych wyników tych poszukiwań było też zapewne zniszczenie pierwotnej struktury układów dennych jeziora, dokonane podczas szerokich akcji prac melioracyjnych przeprowadzonych na przełomie XIX i XX w. (budowy kanałów, osuszania błot, pogłębiania dna Gopła). Doprowadziły one do wydobycia wówczas bardzo licznych znalezisk archeologicznych, ale także do częściowego ich rozproszenia. Niektóre przedmioty znane są z literatury, wiele jednak znalazło się w prywatnych zbiorach kolekcjonerów, inne – zwłaszcza z metali kolorowych – zostały stopione i wykorzystane jako surowiec wtórny.

Ogólnie jednak do końca lat 60. ubiegłego stulecia widowym faktem była też znajomość kultury materialnej społeczności prahistorycznych, dzięki prowadzeniu badań terenowych systematycznie pogłębiania, natomiast zagadnienia kultury duchowej pozostawały poza sferą intencjonalnych zachowań badawczych. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy był panujący materializm naukowy, więc zajmowanie się tą problematyką uznawano przez wiele lat za politycznie niewskazaną. Za drugą przyczynę pewnego braku postępu można przyjąć błędne oceny niektórych faktów archeologicznych, najczęściej pozbawionych tak nieodzownego kontekstu funkcjonalnego, nie ujawnianego w przypadku wycinkowych jedynie badań poszczególnych stanowisk – zwłaszcza wobec braku odpowiednich odniesień.

Dopiero przełamanie tych barier przyczyniło się do znaczącego przyrostu informacji źródłowych na temat interesującej nas dziedziny i stworzyło możliwość zmniejszenia dystansu pomiędzy rekonstrukcją obu członów kultury człowieka.

Trzeba wszelako zdawać sobie sprawę z faktu, iż pewien margines szczególnie trudnych do interpretacji zjawisk będzie nadal istniał (m.in. niemożliwe będzie odtworzenie istoty wierzeń ludności pradziejowej).

Na Kujawach pierwszymi planowymi badaniami wykopaliskowymi miejsc sakralnych były przeprowadzone w 1968 r. eksploracje weryfikacyjne stanowisk 11 i 12 w inowrocławskim Parku Zdrojowym², upoważniające do zmiany interpretacji dokonywanych tam w 1911 r. odkryć³. Bardzo owocne okazały się też eksploracje różnoczasowych cmentarzysk ujawniające nie tylko szereg nieznanych dotąd cech obrządku pogrzebowego miejscowej ludności, ale i obrazujące pewne reguły zagospodarowywania przestrzeni tychże nekropolii. Niesłychanie wreszcie istotnym źródłem informacji na temat miejsc kultowych i różnorodnych w nich zachowań rytualnych, a także wznoszenia charakterystycznych budowli sakralnych stały się nieoczekiwane odkrycia w obrębie osad. W sumie obecne podstawy źródłowe upoważniają już do podjęcia próby zarysowania interesującego nas zagadnienia w ciągu 1500 lat.

W pracy główny nacisk został położony na dwa nurty zachowań kultowych, a mianowicie powiązanych zarówno z życiem doczesnym człowieka (A), jak i z jego bytem po zgonie (B).

² Cofita-Broniewska 1972, s. 32–36.

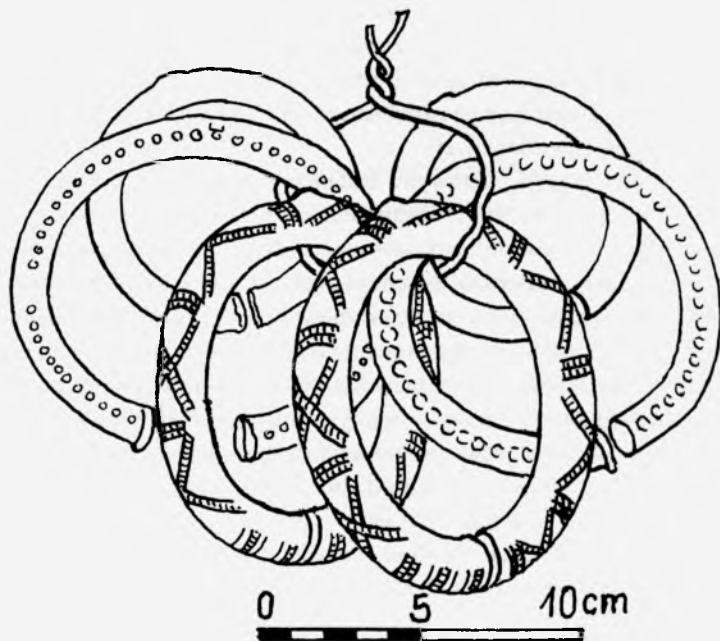
³ Kalliefe 1911, s. 281–287.

A. SACRUM W ŻYCIU DOCZESNYM CZŁOWIEKA

1. Przejawy kultu u ludności grupy kujawskiej kultury łużyckiej

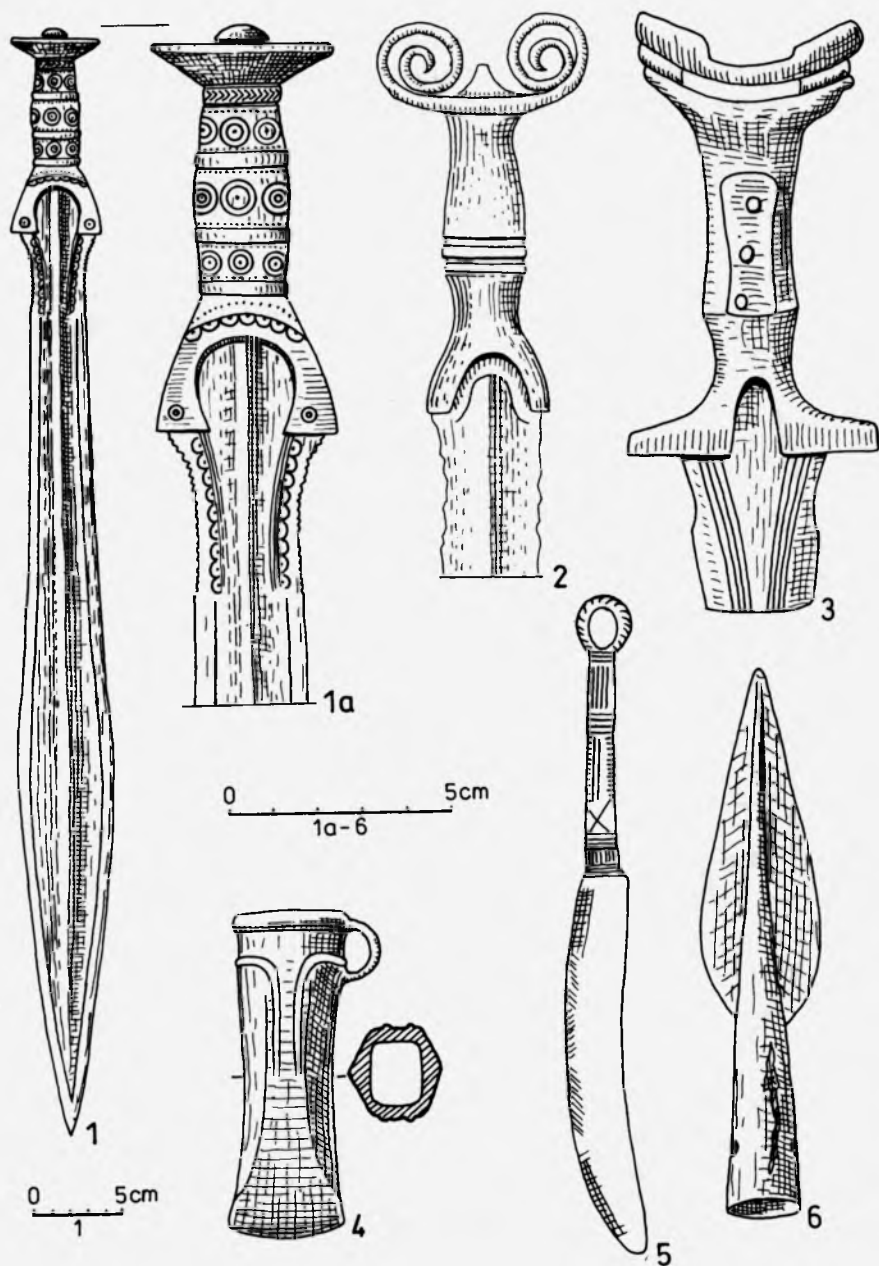
W dobie kultury łużyckiej obserwuje się na Kujawach (ryc. 1) istnienie wielu różnego rodzaju miejsc sakralnych oraz stosowanie bogatego scenariusza praktyk rytualnych. Nadto można prześledzić wyraźny proces przemian tej dziedziny życia, stanowiącej odzwierciedlenie poziomu rozwoju całokształtu kultury ówczesnych społeczności.

Najstarsze wówczas miejsca kontaktu z *sacrum* stanowią kontynuację dawnych neolitycznych tradycji, tak w zakresie lokalizacji miejsc obrzędowych, jak i spełnianych tam rytuałów. Regułą było położenie ich z dala od siedzib ludzkich, w pobliżu źródła wody, czyli w zakolach rzek, na półwyspach otoczonych mokradłami itp. Istotą spełnianych tam czynności stanowiło przygotowanie i spożycie stawy obrzędowej złożonej m.in. z mięsa zabitych w tym celu zwierząt oraz złożenie daru ofiarnego. Dary te przedstawiały często dużą wartość materialną, ponieważ były to głównie cenne przedmioty obcego pochodzenia lub też wyroby lokalnych ośrodków metalurgicznych (ozdoby – ryc. 2, miecze – ryc. 3, narzędzia). Przedmioty owe topiono w różnych akwenach. Natomiast naczynia gliniane zakopywano pojedynczo lub całymi zestawami w miejscach ustronnych, zadrzewionych.

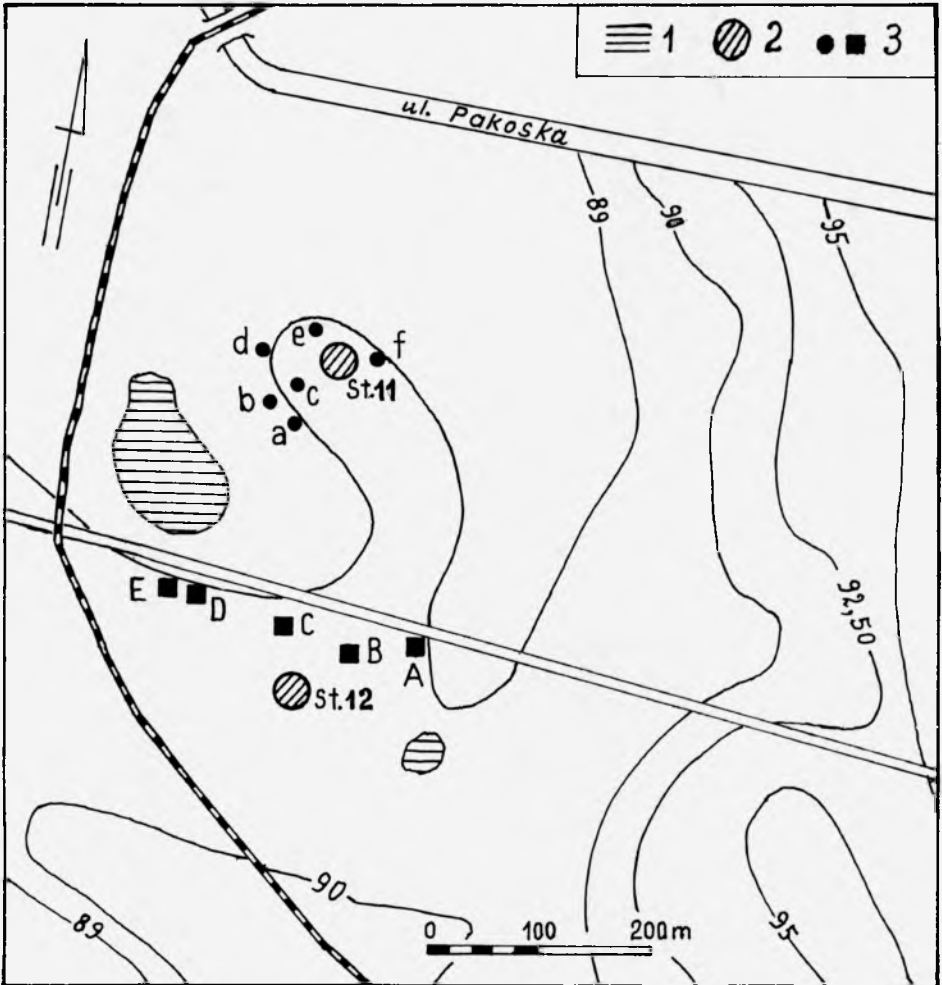
Ryc. 2. Skarb wotywny ludności kultury łużyckiej z Gopła (wg Durczewski 1961)

Fig. 2. Votive deposit of Lusatian culture community from Gopło lake (after Durczewski 1961)

Ryc. 3. Dary konsekracyjne z akwenów kujawskich (wg Fogel 1979; Szafranski 1955)
 Fig. 3. Consecrated gifts from aquatic Kujavian areas (after Fogel 1979; Szafranski 1955)

Jedno z takich miejsc obrzędowych odkryto w Inowrocławiu (stan. 11 – ryc. 4) na wąskim, piaszczystym cyplu otoczonym ówczesnie rozległymi rozlewiskami i bagnami – w strefie pustki osadniczej – czyli w miejscu stwarzającym odpowiednią scenierię do kontaktu z *sacrum*. W 1911 r., na skraju cypla, H. Kalliefe odkrył (por. przyp. 3) zespół obiektów stanowiących pozostałość po odpowiednich czynnościach rytualnych. Szczególnie jeden, zachowany w dość dobrym stanie, daje wyobrażenie o zagospodarowaniu takich miejsc (ryc. 4c). Składał się on z paleniska kamiennego, na którym warzono strawę

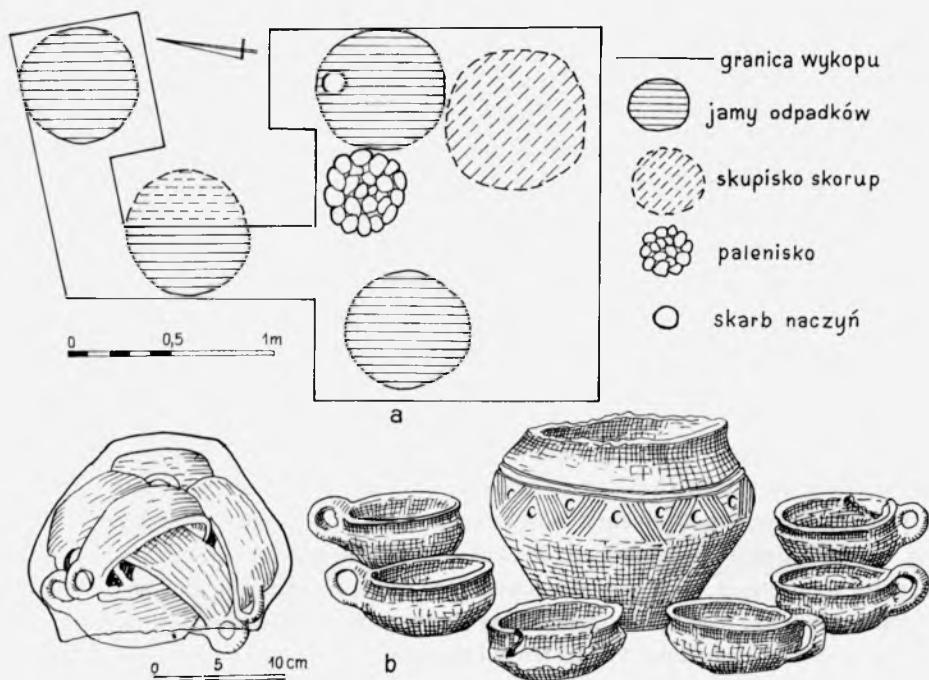

Ryc. 4. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie. Lokalizacja stanowisk 11 i 12: 1 – stawy, 2 – stanowiska, 3 – wykopy (wg Kalliefe 1914)

Fig. 4. Inowrocław, Kujavia-Pomerania voivodship. Map showing sites 11 and 12: 1 – ponds, 2 – sites, 3 – trenches (after Kalliefe 1914)

obrzędową, czterech jam odpadkowych, zawierających resztki pokonsumpcyjne, oraz stosu skorup usypanego z fragmentów rozbitych celowo, używanych w czasie uczty, naczyń (ryc. 5). Naczynia te bowiem, jako sakralizowane poprzez pełnią funkcję obrzędową, musiały, dla zabezpieczenia przed ich profanacją, jaką byłoby wtórne utylitarne wykorzystanie, zostać zniszczone i odpowiednio zabezpieczone. Następnie całość obiektów dla ochrony przed zwierzętami przykryto ziemią. Miejsce to nie straciło jednak swego wyjątkowego charakteru, czego dowodzi wkopanie w nie, w nieco późniejszym czasie, skarbu wotywnego. Składał się on z wazy zawierającej 6 czarek i ustawionej, zgodnie z tego typu ofiarami, do góry dnem (ryc. 5b).

Pozostałości podobnego miejsca sprawowania obrzędów znajdowały się na drugim krańcu cypla (ryc. 4). W tym przypadku jednak z całego zespołu obiektów zachowało się tylko palenisko kamienne oraz znaczna liczba ułamków naczyń i kości zwierzęcych. Takich miejsc było zapewne pierwotnie więcej, uległy jednak zniszczeniu w czasie długotrwałej eksploatacji piasku na tym terenie. Zachowanie się dwóch wymienionych miejsc było możliwe tylko dzięki ich usytuowaniu na skraju plaśnicy.

Ryc. 5. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 11. Miejsce obrzędowe ludności kultury łużyckiej: a – obiekty związane z praktykami kultowymi, b – skarb wotywny (wg Kalliefe 1911)

Fig. 5. Inowrocław site 11, Kujavia-Pomerania voivodship. Sacred place of Lusatian culture community: a – features related to ritual practices, b – votive deposit (after Kalliefe 1911)

Od strony zachodniej łącha piaszczysta graniczyła z dużym zastoiskiem wodnym, w którym zapewne topiono dary wotywnie. Niestety, pogłębienie jego dna i urządzenie stawu widokowego zniszczyło szansę na potwierdzenie tego przypuszczenia. Kres funkcjonowaniu całego tutejszego okręgu kultowego położyło podwyższenie się lustra wód gruntowych i zatopienie cypla. Nastąpiło to na skutek niekorzystnych zmian klimatycznych. Dawny bowiem suchy i ciepły okres subborealny ustąpił chłodnemu i wilgotnemu klimatowi subatlantyckiemu i ziemie zagospodarowywane dawniej przez człowieka stały się niedostępne.

Zaistniała sytuacja zmusiła okoliczną ludność do przeniesienia miejsca sakralnego na inny teren, a mianowicie na rozległą piaszczystą wysoczyznę, leżącą w tej samej strefie krajobrazowej, lecz nie zagrożonej zalaniem (ryc. 4). Odtąd też ten obszar stał się lokalnym miejscem świętym na okres niemal tysiąca lat.

Wśród pięciu płaszczyzn eksploracyjnych H. Kalliefe'a⁴ usytuowanych na tym terenie (A – E), jedna – a mianowicie B (por. ryc. 4) chronologią i charakterem obiektów nawiązywała do miejsca obrzędowego na stan. 11. Fakty archeologiczne dowodzą, iż obecny scenariusz rytuałów nie odbiegał od dawnych zachowań tego rodzaju. Ich pozostałościami były jamy odpadkowe, paleniska oraz skupienia ułamków naczyń poświadczające m.in. rytualne konsumpcje (ryc. 6a). I tutaj zapewne składano również dary przedmiotowe, topiąc je w pobliskiej wodzie.

Wkrótce jednak trudne warunki pogodowe, czyli deszcze i chłody, wywołały potrzebę budowy lekkich konstrukcji (wiat) dla osłony uczestników uroczystości obrzędowych. Były to czworoboczne budowle słupowe, o plecionkowych, oblepianych gliną ścianach, liczące po kilkadziesiąt metrów kwadratowych powierzchni (ryc. 6b). W pobliżu nich znajdowały się też 2 paleniska kamienne oraz pod jednym z nich jama z dużymi naczyniami (ryc. 6c-4).

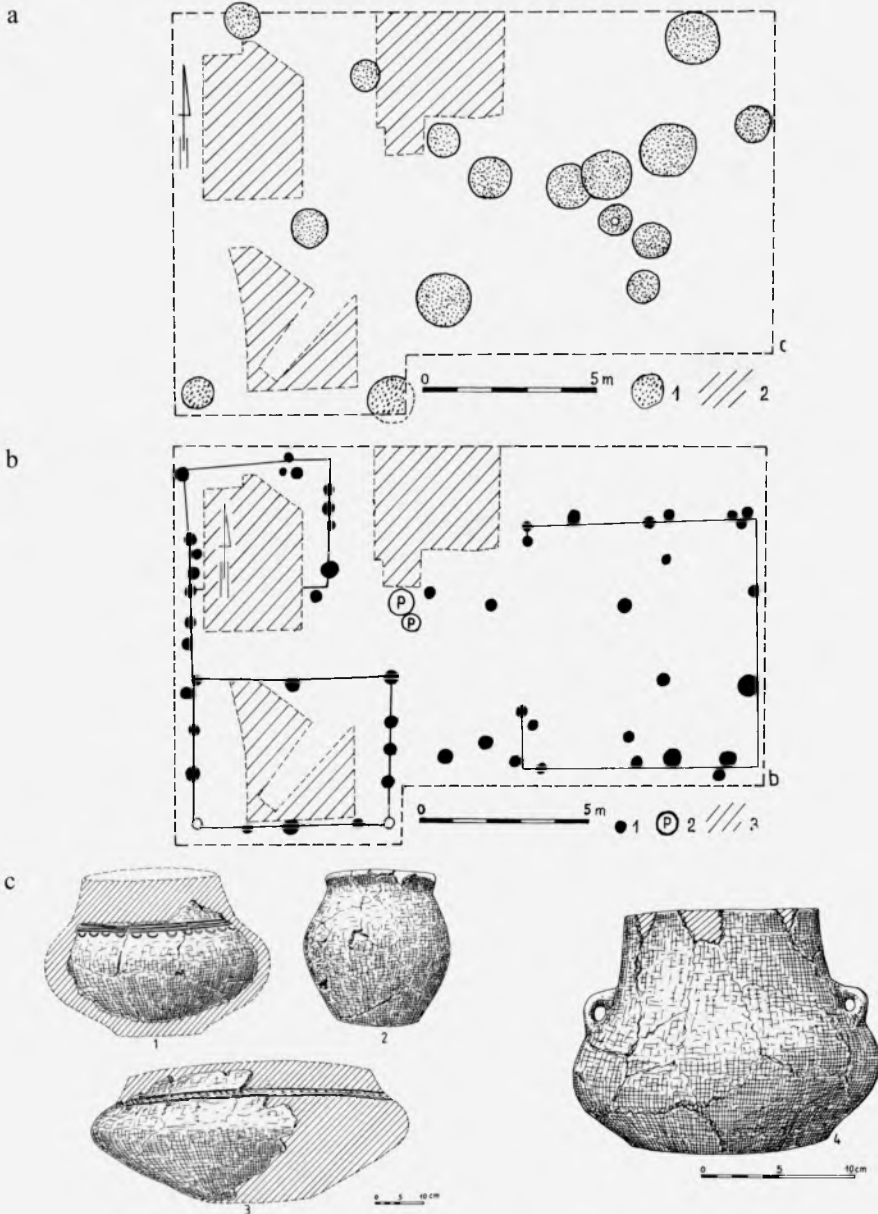
Zastanawiające natomiast jest, że na obu omawianych stanowiskach, pozbawionych śladów zamieszkania ani też nie stwarzających warunków do takiego zagospodarowania terenu, wystąpiły formy odlewnicze do wyrobu ozdób. Czyżby obecność osoby profesjonalnie związanej z ogniem i cieszącej się pewnym poważaniem dzięki swoim umiejętnościom miała wymiar symboliczny?

Być może tutejsze budowle słupowe mają jakieś odniesienia do pojawiających się w tym czasie na osadach solidnych, naziemnych budowli o niesprecyzowanej funkcji. Przykładem ich jest m.in. obiekt z Inowrocławia, stan. 95, o konstrukcji słupowo-rowkowej, w kształcie prostokąta liczącego do około 100 m² powierzchni. Zlokalizowany w górnej partii wyniesienia – na wypłaszczeniu jego stoku, zorientowany był po osi północ-południe. Wnętrze jego było podzielone na cztery segmenty. Do środka prowadziły dwa wejścia od strony zachodniej. Obiekt ten był posadowiony w centrum pustego placu, poza którym dopiero rozpoczynała się zabudowa mieszkalna i gospodarcza osady (ryc. 7).

Brak we wnętrzu i pobliżu jednoznacznych wyznaczników jego funkcji. Tym niemniej usytuowanie, rozmiary i forma każą przypisać mu wyjątkowe, pozautilitarne,

⁴Kalliefe 1914, s. 89–114.

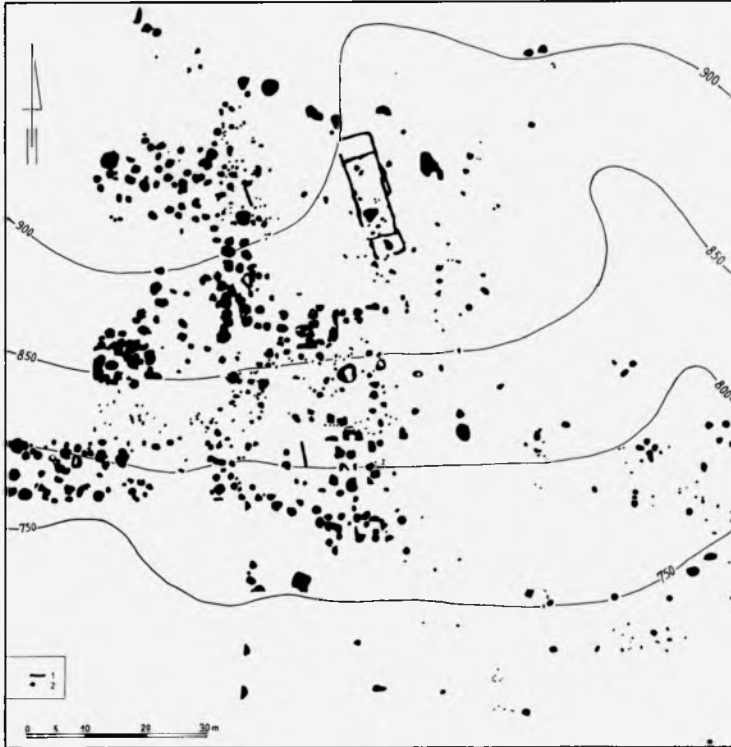

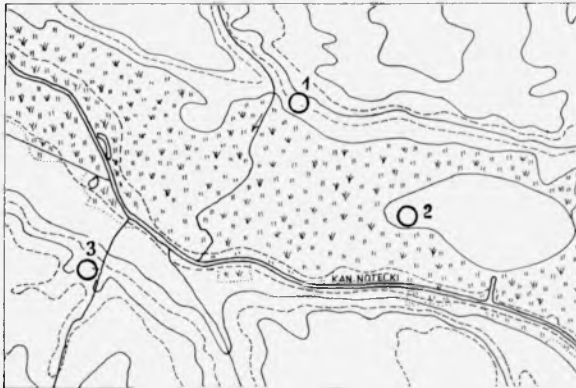
Ryc. 6. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 12. Miejsce obrzędowe ludności kultury łużyckiej z późnej epoki brązu; a: 1 – jamy, 2 – obszar nie eksplorowany; b: 1 – dołki posłupowe, 2 – paleniska, 3 – obszar nie eksplorowany; c: ceramika kultury łużyckiej (wg K a l l i e f e 1914)

Fig. 6. Inowrocław site 12, Kujavia-Pomerania voivodship. Sacred place of Lusatian culture community dated to late Bronze Age; a: 1 – pits, 2 – unexplored area; b: 1 – postholes, 2 – hearths, 3 – unexplored area; c: Lusatian culture pottery (after K a l l i e f e 1914)

a

b

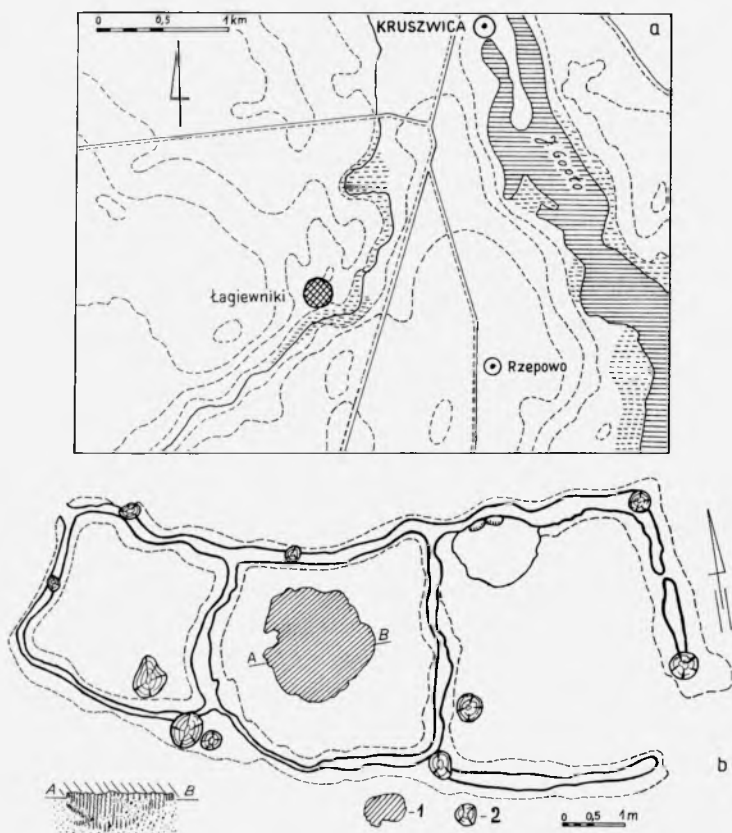
Ryc. 7a: Lokalizacja miejsc kultowych w rejonie nadnoteckim (wg Cofta-Broniewska 1986; Bednarczyk 1987); a: 1 – Inowrocław, stan. 95, 2 – Inowrocław-Mątwy, stan. 1, 3 – Krusza Podlotowa, stan. 2; b: Inowrocław, stan. 95; b: 1 – budowla kultowa, 2 – jamy. Wszystkie stanowiska są położone w woj. kujawsko-pomorskim

Fig. 7a: Map showing sacred places in the Noteć river area (after Cofta-Broniewska 1986; Bednarczyk 1987); a: 1 – Inowrocław site 95, 2 – Inowrocław-Mątwy site 1, 3 – Krusza Podlotowa site 2; b: Inowrocław site 95: 1 – structure related to sacred rituals, 2 – pits. All sites are situated within Kujavia-Pomerania province

prestżowe znaczenie jako centralnego punktu życia miejscowej wspólnoty – w tym zapewne także i kultowe.

Podobny charakter miał też obiekt z Łagiewnik, posiadający identyczne cechy konstrukcji, segmentację wnętrza i lokalizację. Jedyne jego powierzchnia była mniejsza, liczyła bowiem około 30 m² (ryc. 8).

Niewiele natomiast wiemy o wierzeniach społeczności Kujaw w dobie wczesnego i środkowego latenu, co jest adekwatne do ogólnego rozpoznania kultury tego okresu. Niewątpliwie jest to czas znacznych przeobrażeń całokształtu kultury ludności interesującego nas terenu, czas załamania się prężnego rozwoju obserwowanego wyraźnie w okresie halsztackim. Kryzys nastąpił niewątpliwie pod wpływem czynników zewnętrznych, wywołanych wydarzeniami rozgrywającymi się na terenach zakarpaccich. Ich pochodną było zubożenie ludności w rezultacie ograniczenia wymiany dalekosięż-

Ryc. 8. Łagiewniki, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 5: a – lokalizacja stanowiska, b – budowla kultowa (wg Sze nic o wa 1982)

Fig. 8. Łagiewniki site 5, Kujavia-Pomerania voivodship: a – situation of the site, b – structure related to sacred practices (after Sze nic o wa 1982)

nej, opartej w znacznym stopniu na lokalnej metalurgii brązu. Z tym wiązały się zmiany struktury osadniczej, wyrażające się brakiem dużych skupień ludności. Być może więc, że przestały też egzystować większe ośrodki kultu religijnego, a ponownego znaczenia nabrały obrzędy w obrębie osiedli, w gronie ich mieszkańców.

Przesłanką takich twierdzeń mogą być odkrycia charakterystycznych obiektów na dwóch osadach w Kołudzie Wielkiej⁵ – w postaci trzech jam o specyficznej zawartości. Jedna z jam (Kołuda Wielka 12, ob. 9) zawierała ułożoną na boku czaszkę psa i fragmenty naczyń (ryc. 9a), druga (z osady Kołuda Wielka 13 – ryc. 9b) również czaszkę psa oraz kości owcy ułożone na dnie dużego naczynia i także fragmenty 5 dalszych naczyń. W trzeciej jamie (ze stanowiska Kołuda Wielka 13) z kolei znajdował się skarb naczyń, z których dwa były symbolicznie ustawione do góry dnem (ryc. 9b). Wszystkie te obiekty umiejscowione były w peryferycznych, nadwodnych strefach osad.

Podkreślić należy, iż nową ówczesnie cechą stała się rola psa w obrzędach; za sygnał początków tego zjawiska należałoby uznać dwie czaszki odsłonięte w konstrukcjach grodu kruszwickiego. Mamy więc tutaj do czynienia z genezą jakże licznych ofiar konsekracyjnych, składanych *sacrum* z psów w okresie lateńskim.

Wkrótce jednak, wraz z symptomami odrodzenia kulturowego, ponownie w środowisku Kujaw pojawiły się miejsca kultowe o zasięgu mikroregionalnym. Przejawem tego nowego trendu w zakresie budownictwa jest obiekt sakralny z Mątew, stan. I (ryc. 10), w postaci małej świątyni na planie prostokąta liczącego od $2,20 \times 8,00$ m, wzniesionej w konstrukcji słupowej. Była ona usytuowana pośrodku dużej, bo obejmującej około $20 \times 7,5$ m, niezabudowanej przestrzeni otoczonej rowem i palisadą. Plac przed świątynią pokryty był ułankami naczyń porzuconych po konsumpcji obrzędowej⁶.

Ten typ obiektu sakralnego, pojawiający się na Kujawach pod wpływem zewnętrznych impulsów celtyckich, przekształcił się w okresie późnolateńskim w rozległe, o złożonej zabudowie sanktuarium.

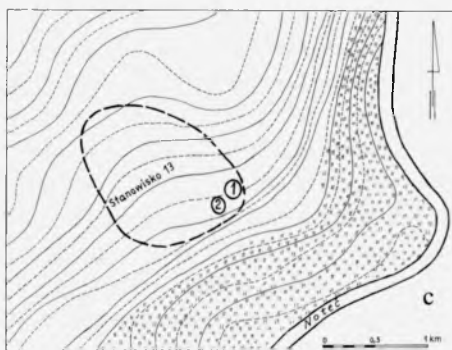
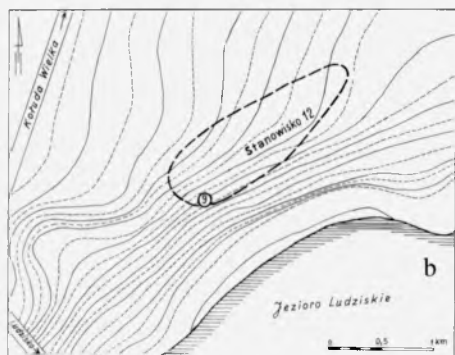
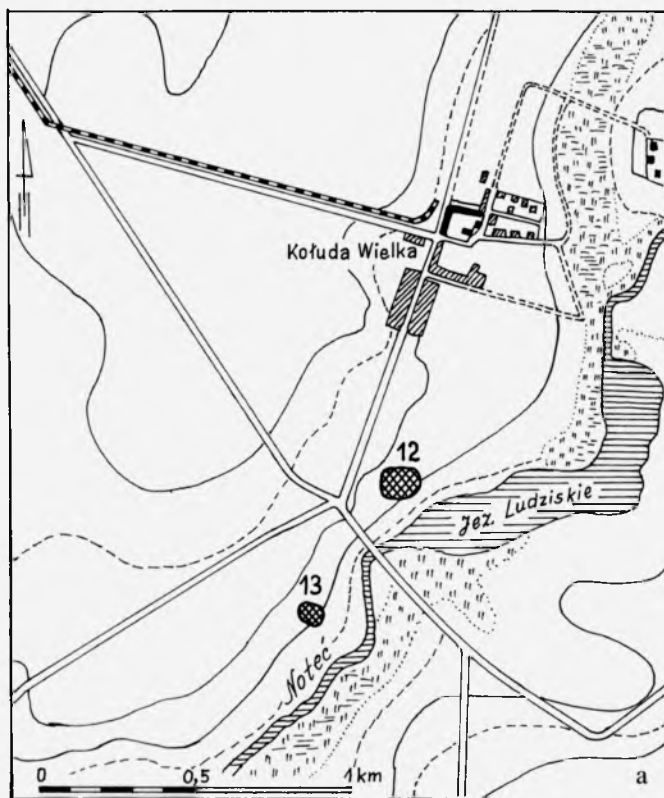
2. Przejawy kultu u ludności grupy kruszańskiej kultury przeworskiej

W późnym okresie lateńskim zaszły wyraźnie dostrzegalne zmiany w sferze wierzeń mieszkańców interesującego nas regionu. Ludność tej doby manifestowała swe silne więzi z *sacrum* w sposób bardziej spektakularny niż dotąd. Dowodzi tego i wielość, i rozmaitość ówczesnych miejsc spełniania praktyk religijnych oraz bogactwo scenariuszy poszczególnych obrzędów.

Zmiany dotyczyły zarówno charakteru, jak i zewnętrznej formy miejsc sakralnych, a także spełnianych w nich czynności rytualnych, odnosząc się w równej mierze tak do obrzędów związanych z doczesnym życiem człowieka, jak też ze śmiercią i dalszym jego bytem.

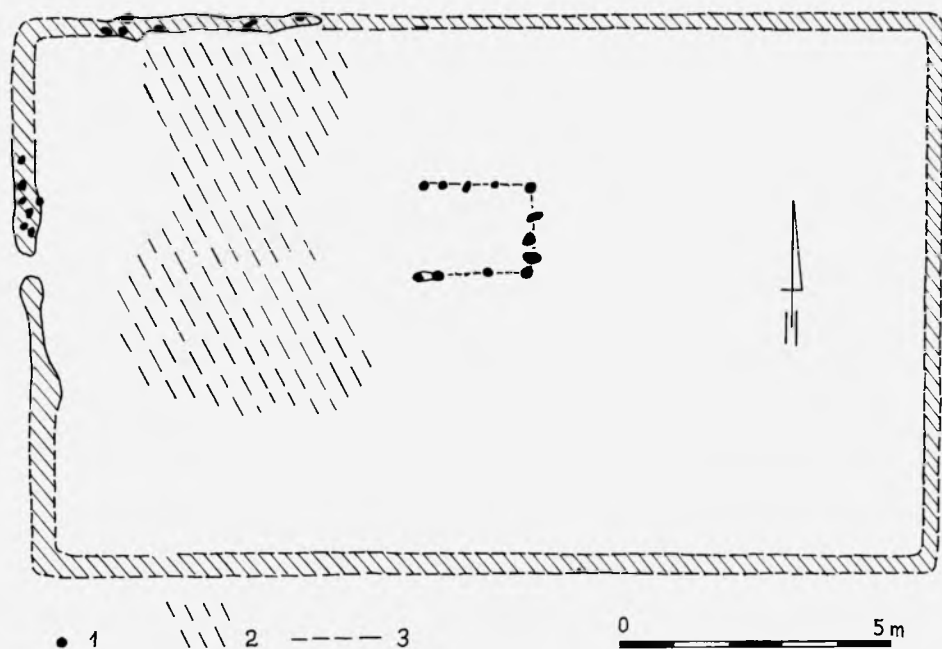
⁵ Andrałowicz 1993, s. 183–199.

⁶ Cofa-Broniewska 1992, s. 127–138.

Ryc. 9. Kołuda Wielka, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 12 i 13. Miejsca obrzędowe ze schyłkowego okresu kultury łużyckiej: a – lokalizacja stanowisk; b, c – lokalizacja obiektów w ramach osad (wg A n d r a ł o j ć 1993)

Fig. 9. Kołuda Wielka sites 12 and 13, Kujavia-Pomerania voivodship. Features related to sacred practices dated to late phase of Lusatian culture: a – situation of the sites within the region; b, c – location of the features within the sites (after A n d r a ł o j ć 1993)

Ryc. 10. Inowrocław-Mątwy, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1. Miejsce obrzędowe z okresu środkowolateńskiego: 1 – słupy, 2 – ułamki naczyń, 3 – zarys obiektu (rekonstrukcja)
(wg Cofta-Broniewska 1992)

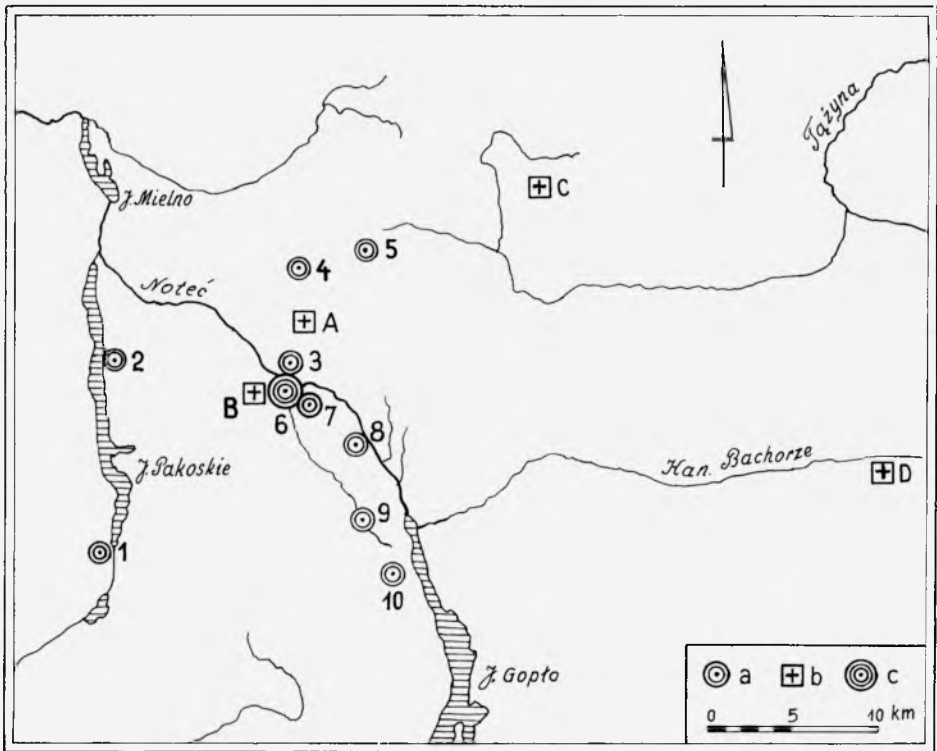
Fig. 10. Inowrocław-Mątwy site 1, Kujavia-Pomerania voivodship. Feature related to sacred practice dated to the middle La Tène period: 1 – postholes, 2 – sherds, 3 – reconstruction of the outline of the feature
(after Cofta-Broniewska 1992)

W pierwszym zakresie zauważa się godzenie dwóch trendów działań kulturowych, a mianowicie kontynuacji starych, wielowiekowych tradycji lokalnych z nowymi, adaptowanymi z zewnątrz, zwyczajami.

Ludność Kujaw nadal oddawała cześć *sacrum* w dawnych „świętych” miejscach oddalonych od skupisk siedzib ludzkich i położonych w pobliżu naturalnych akwenów. Nadal więc i w tym okresie ważną rolę odgrywały między innymi Gopło i Noteć, w których topiono liczne ofiarowywane bóstwu dary konsekuracyjne.

Równocześnie jednak, pod wpływem obcych oddziaływań, powszechnym zjawiskiem stało się wznoszenie rozległych, wyodrębnionych z otoczenia założeń przestrzennych, o wieloelementowej zabudowie wnętrza. Stanowiły one rozbudowaną formę reprezentowaną przez wcześniejszy obiekt z Mątw stan. 1. Ich pierwowzorów należy szukać w *nemetonach* celtyckich, powiązanych genetycznie z *temenosami* greckimi.

Tego rodzaju miejsc sakralnych odkryto dotąd na Kujawach dziesięć (Krusza Zamkowa stan. 3 [dwa obiekty], Inowrocław stan. 95 i stan. 12, Sławsko Wielkie stan. 12, Łągiewniki stan. 5, Strzelce stan. 2, Janikowo stan. 11, Przedbojewice stan. 1, Jacewo stan. 4a – ryc. 11).

Ryc. 11. Rozmieszczenie miejsc sakralnych na Kujawach z doby grupy kruszańskiej kultury przeworskiej (wg Cofta-Broniewska 1993); a – sanktuaria służące żywym członkom społeczności: 1 – Strzelce, stan. 2, 2 – Janikowo, stan. 11, 3 – Inowrocław, stan. 95, 4 – Inowrocław, stan. 58, 5 – Jacewo, stan. 4a, 6 – Krusza Zamkowa, stan. 3, 7 – Inowrocław-Mątwy, stan. 1, 8 – Przedbojewice, stan. 1, 9 – Sławsko Wielkie, stan. 12, 10 – Łągiewniki, stan. 5; b – sanktuaria nekropoliczne: A – Inowrocław, stan. 95, B – Krusza Zamkowa, stan. 13, C – Gąski, stan. 18, D – Bodzanowo, stan. II. Wszystkie stanowiska są położone w woj. kujawsko-pomorskim

Fig. 11. Map showing the situation of sacred areas within the Kujavia region related to so called Krusza group of Przeworsk culture (after Cofta-Broniewska 1993); a – sanctuaries for the living members of the community: 1 – Strzelce site 2, 2 – Janikowo site 11, 3 – Inowrocław site 95, 4 – Inowrocław site 58, 5 – Jacewo site 4a, 6 – Krusza Zamkowa site 3, 7 – Inowrocław-Mątwy site 1, 8 – Przedbojewice site 1, 9 – Sławsko Wielkie site 12, 10 – Łągiewniki site 5; b – sanctuaries situated within the necropolis: A – Inowrocław site 95, B – Krusza Zamkowa site 13, C – Gąski site 18, D – Bodzanowo site II. All sites are situated within Kujavia-Pomerania voivodship

Należy wszelako zaznaczyć, iż wymienione kujawskie ośrodki kultu nie były wznoszone według jednego, ściśle określonego wzorca. Różniły się one bowiem wielkością, zagospodarowaniem wnętrza, a także konstrukcją poszczególnych elementów zabudowy. Pewne odmienności warunkował i charakter, i ranga skupienia osadniczego, z którymi były one powiązane, oraz okres ich funkcjonowania. Nie bez znaczenia jest również fakt zróżnicowania zakresu eksploracji poszczególnych obiektów, unie-

możliwiający w kilku przypadkach rozpoznanie ich właściwej zabudowy. Wszystkie jednak posiadały pewne cechy wspólne, a mianowicie: lokalizację na wyróżniającej się formie terenowej – w postaci wyniesienia leżącego w pobliżu źródła wody, a także podobne reguły zagospodarowania wnętrza. Wszystkie też kryły pozostałości składanych *sacrum* krwawych ofiar ze zwierząt – głównie psów i małych przeżuwaczy oraz w mniejszym stopniu ludzi.

Wśród zarejestrowanych kujawskich miejsc sakralnych za wyróżniające się należy uznać sanktuarium w Kruszy Zamkowej (stan. 3)⁷, w skład którego wchodziły dwa obiekty (ryc. 12b). Pierwszy (A), liczący ok. 50 × 20 m, zlokalizowany został na łagodnie opadającym stoku rozległego wyniesienia, rozciągającego się między doliną Noteci a Smiernią (ryc. 12b). Dno obiektu, zagłębione ok. 4 m w podłoże, posiadało wiele nieckowatych zagłębień, w których spoczywały szkielety rytualnie zabitych ofiar. W obrębie eksplorowanej płaszczyzny, stanowiącej ok. 1/3 całości uchwyconej wierceniami obiektu, zarejestrowano 30 pochówków: 26 psów, 3 małych przeżuwaczy i 1 dziecka oraz znaczną liczbę ułamków naczyń.

Nieco później na tym samym stanowisku wzniesiono inny obiekt sakralny (przypuszczalnie poprzedni, ze względu na swą głębokość i lokalizację stwarzające możliwość jego podtopienia, wyszedł z użycia), który posadowiono w oddaleniu ok. 60 m od poprzedniego na powierzchni wypłaszczonego szczytu wspomnianego wyniesienia. Obiekt ten miał zarys czworoboku, o wymiarach 40 × 25 m, zamkniętego ogrodzeniem kamiennym (ryc. 12b-B).

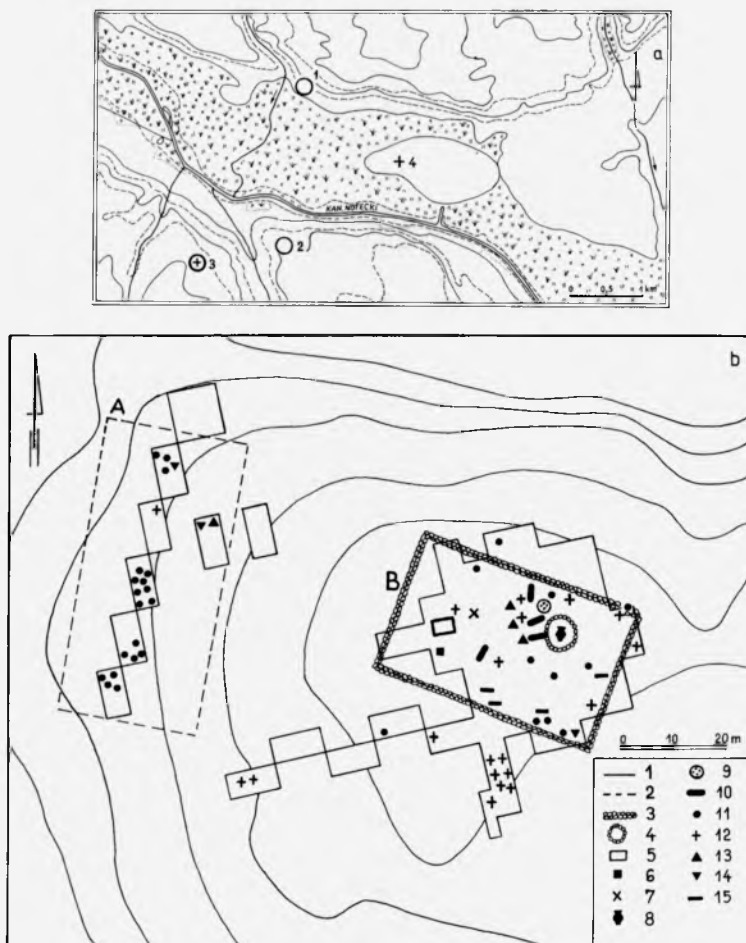
Centralnym punktem w ramach zamkniętej przestrzeni sakralnej, liczącej ok. 1000 m², była mała świątynka o wymiarach 2,20 × 1,80 m, zbudowana w konstrukcji słupowej (ryc. 13). Ewenement stanowiła jej podłoga w postaci mozaiki, ułożonej z glinianych różnokształtnych płytek, powleczonej na powierzchni białawą gliną kaolinową o właściwościach luminiscencyjnych⁸. W pobliżu środka jednej ze ścian, na wprost wejścia, posadzka tworzyła małe wyniesienie w kształcie kręgu, o średnicy ok. 30 cm, stanowiące ołtarz – *sanctissimum* (ryc. 13, 14). W pobliżu świątynki, w oddaleniu od ściany ok. 2 m, wbity był czworoboczny słup drewniany o przekroju 40 cm. Z drugiej natomiast strony, ok. 2,5 m dalej znajdowało się palenisko. Świątynkę otaczał pusty, nie zagospodarowany plac (por. ryc. 12b-B).

Dalsza przestrzeń sakralna usiana była różnego rodzaju obiektami. Wśród nich wyróżniał się wieniec kamienny, liczący 6 m średnicy, w którego wnętrzu znajdowały się liczne ułamki naczyń, a przy otoku kamiennym skupienie 8 rozcieraczy, odgrywających określoną rolę w spełnianych tutaj rytuałach. Pozostałe obiekty to 21 pochówków, w tym 10 psów, 4 małych przeżuwaczy, 4 świń i 3 pochówki ludzkie. Poza tym rejestrowano też liczne pojedyncze kości ludzkie, spotykane również poza obudową kamienną. Być może są to fragmenty szkieletów pochowanych niegdyś w obrębie wieńca, a przemieszczone w czasie późniejszego użytkowania tego terenu (por. ryc. 12b-B).

⁷ Cofta-Broniewska 1979.

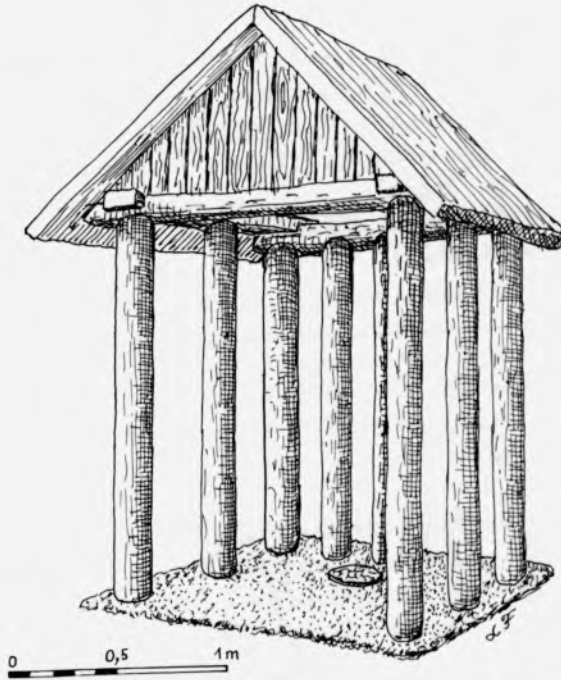
⁸ Langer 1988.

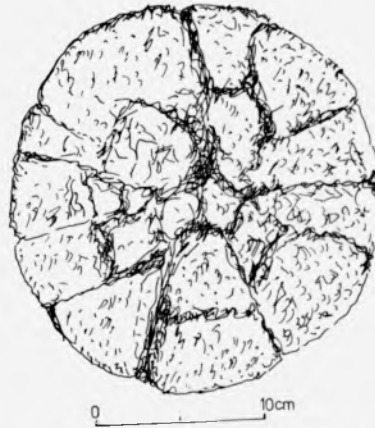
Ryc. 12. Krusza Zamkowa; a – lokalizacja miejsc kultowych w strefie nadnoteckiej Kujaw: 1 – Inowrocław, stan 95, 2 – Krusza Zamkowa, stan. 3, 3 – Krusza Zamkowa, stan. 13, 4 – Inowrocław-Mątwy, stan. 1; b – rozplanowanie strefy obrzędowej Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, plan stanowiska: 1 – zasięg powierzchni eksplorowanej, 2 – hipotetyczny zasięg sanktuarium A, 3 – zasięg sanktuarium B, 4 – krąg kamienny, 5 – świątynia, 6 – słup drewniany, 7 – palenisko, 8 – skupienie fragmentów naczyń, 9 – skupienie rozcieraczy kamiennych, 10 – pochówki ludzkie, 11 – pochówki psów, 12 – fragmenty szkieletów ludzi, 13 – pochówki kóz, 14 – pochówki owiec, 15 – pochówki świń. Wszystkie stanowiska są położone w woj. kujawsko-pomorskim

Fig. 12. Krusza Zamkowa; a – situation of the sacred places within the Noteć river zone in Kujavia: 1 – Inowrocław site 95, 2 – Krusza Zamkowa site 3, 3 – Krusza Zamkowa site 13, 4 – Inowrocław-Mątwy site 1; b – distribution of the Krusza Zamkowa ritual places and general plan of the site: 1 – explored area, 2 – hypothetical boundary of the sanctuary A, 3 – testified boundary of the sanctuary B, 4 – stone circle, 5 – temple, 6 – wooden post, 7 – hearth, 8 – concentration of the fragments of vessel pottery fragments, 9 – concentration of grind stones, 10 – human burials, 11 – burials of dogs, 12 – fragments of human skeletons, 13 – burials of goats, 14 – burials of sheep, 15 – burials of pigs. All sites are situated within Kujavia-Pomerania voivodship

Ryc. 13. Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 3. Rekonstrukcja świątyni
(wg Cofta-Broniewska, Koško 2003)

Fig. 13. Krusza Zamkowa site 3, Kujavia-Pomerania voivodship. Reconstruction of the temple
(after Cofta-Broniewska, Koško 2003)

Ryc. 14. Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 3. Ołtarz świątyni z płytek glinianych powleczo-
nych białą farbą (wg Cofta-Broniewska, Koško 2003)

Fig. 14. Krusza Zamkowa site 3, Kujavia-Pomerania voivodship. Altar from the temple made of clay files cover-
ed with white paint (after Cofta-Broniewska, Koško 2003)

Inny typ miejsc zbiorowego kultu odsłonięto na kolejnych stanowiskach z Kujaw, między innymi w Inowrocławiu stan. 95, Sławsku Wielkim stan. 25 i Łagiewnikach stan. 5. I one spełniały wymogi stawiane tego rodzaju ośrodkom, jak na przykład lokalizacja na wyniesieniach w sąsiedztwie środowisk wodnych, jednak ich właściwą cechą było to, że zajmowały rozległe hektarowe powierzchnie pozbawione jakichkolwiek pozanaturalnych barier ograniczających. Odmienne też było rozplanowanie ich wnętrza. Zamiast bowiem jednej dużej budowli centralnej, znajdowało się w nich kilka mniejszych obiektów sakralnych. Istotną natomiast cechą – wiążącą wszystkie tego rodzaju ośrodki – była obecność licznych pochówków zwierzęcych, stanowiących pozostałość składanych *sacrum* krwawych ofiar. Wśród nich dominowały psy i małe przeżuwacze, a sporadycznie inne zwierzęta domowe. Pochówki ludzkie należały do rzadkości.

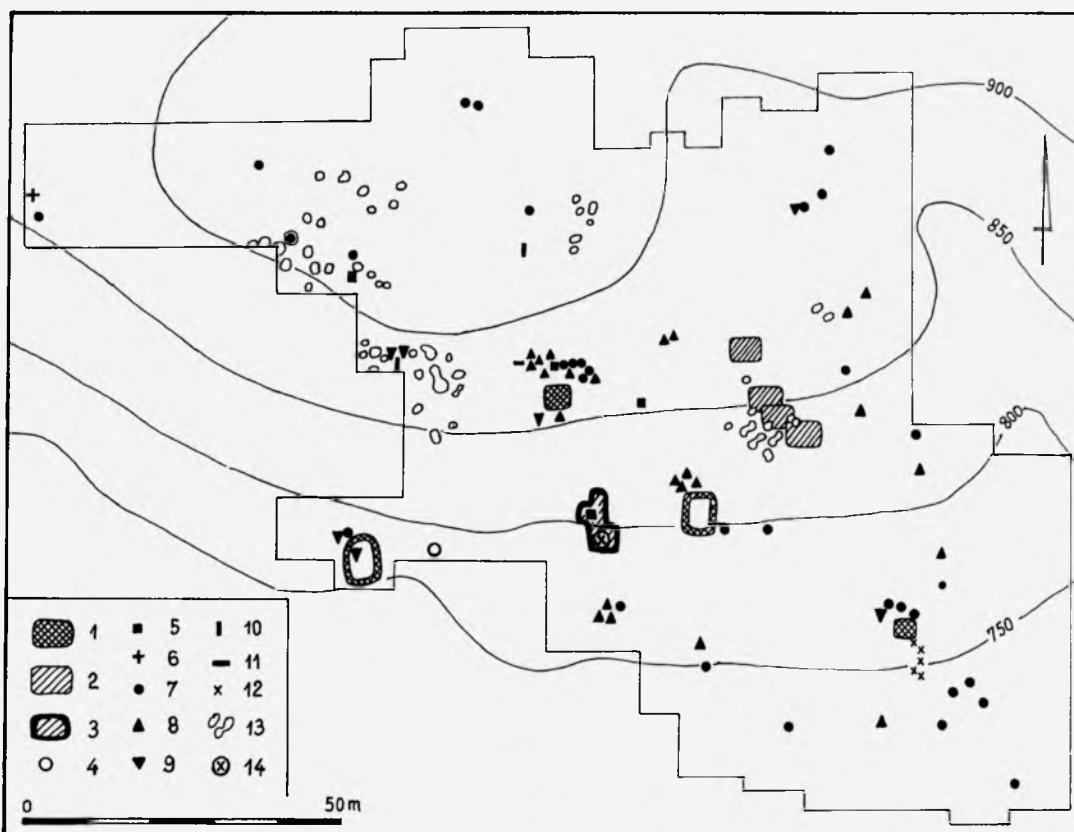
Najlepiej rozpoznany został obszar sakralny w Inowrocławiu-Rąbinie, stan. 95⁹, dzięki szerokopłaszczyznowym badaniom wykopaliskowym, obejmującym ponad 1 ha powierzchni. Był on położony w skrajnej, południowo-zachodniej strefie stanowiska, na stoku wysoczyzny otoczonej od południa szeroką doliną Noteci i od zachodu Strugą Rąbińską (ryc. 15). Najważniejszymi obiektami w jego obrębie były cztery budowle: dwie w formie półziemianek i dwie w postaci przestrzeni otoczonej rowem, wokół których skupiała się większość wykonywanych tutaj czynności rytualnych związanych z zabijaniem zwierząt i zakopywaniem ich zwłok najczęściej w otoczeniu tychże obiektów. Tylko stosunkowo nieliczne pochówki pogrzebano na placu – w pewnym oddaleniu od budowli sakralnych. W sumie odsłonięto tutaj 63 pochówki (32 psów, 34 małych przeżuwaczy i 3 innych zwierząt domowych). W ramach całego obszaru sakralnego obiekty te tworzyły wyraźne skupienie ograniczone do jego południowej strefy. Natomiast koncentracja innych obiektów obejmowała część północno-zachodnią. W jej skład wchodziły różnego rodzaju nieduże jamy, nie wykazujące określonego intencjonalnego układu. Zawartość jam (popiół, resztki pokonsumpcyjne) świadczą o ich powiązaniu z przygotowaniem i spożywaniem tutaj uczt obrzędowych¹⁰. I w tym przypadku materiały źródłowe akcentują rozdział między *sacrum* a *profanum* wyrażony wyodrębnieniem w ramach miejsc obrzędowych części sakralizowanej, zastrzeżonej dla osób wybranych, realizujących czynności ofiarne, i na strefę dostępną dla ogółu uczestników uroczystości.

Podobnego rodzaju miejsce sakralne zarejestrowano w Sławsku Wielkim (stan 12; ryc. 16)¹¹. Ono jednak, poza respektowaniem generalnych reguł zagospodarowania, wykazuje pewne swoiste odmienności. Ujawniają się one głównie w konstrukcji tutejszych budynków. Te bowiem były obiektami naziemnymi, dość dużych rozmiarów, bo liczącymi ok. 30 m² powierzchni i posiadającymi podłogi z warstwy twardej gliny. W ramach eksplorowanej płaszczyzny stanowiska odsłonięto 4 takie obiekty.

⁹Cofta-Broniewska 1986, s. 27–51.

¹⁰Bednarczyk 1987, s. 201–221; 1988, s. 167–180.

¹¹Bednarczyk 1998, s. 73–98.

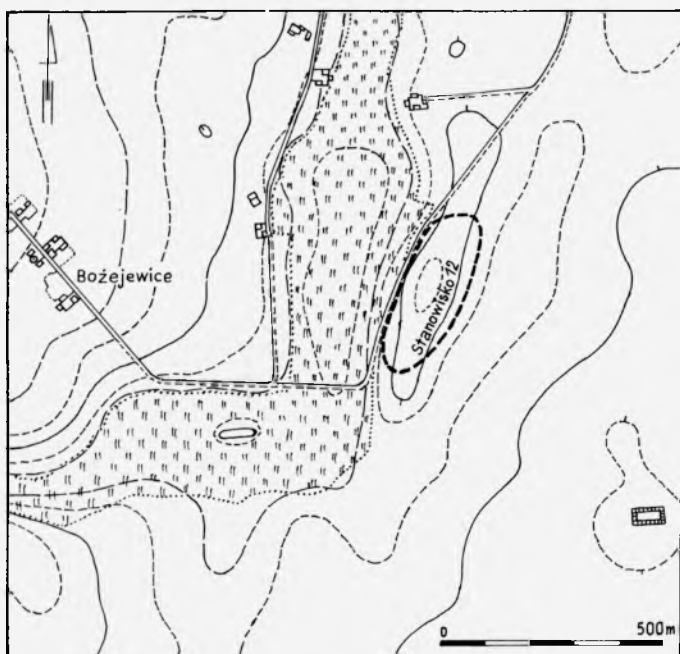

Ryc. 15. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 95. Miejsce obrzędowe ludności grupy kruszańskiej kultury przeworskiej: 1 – obiekty kultowe zagłębione w całość, 2 – obiekty towarzyszące, 3 – obiekt z okresu wpływów rzymskich, 4 – studnie, 5 – kamień ofiarny, 6 – fragmenty szkieletów ludzkich, 7 – pochówki psów, 8 – pochówki kóz, 9 – pochówki owiec, 10 – pochówki cieląt, 11 – pochówki świń, 12 – palenisko, 13 – jamy, 14 – skupisko kości konia

Fig. 15. Inowrocław site 95, Kujavia-Pomerania voivodship. Place related to sacred practices of Krusza group Przeworsk culture community: 1 – features related to sacred rituals submerged into the soil, 2 – accompanying features, 3 – feature dated to Roman period, 4 – wells, 5 – offering stone, 6 – fragments of human skeletons, 7 – burials of dogs, 8 – burials of goats, 9 – burials of sheep, 10 – burials of calves, 11 – burials of pigs, 12 – hearth, 13 – pits, 14 – concentration of horse's bones

Z nich na szczególną uwagę zasługuje jeden, ze względu na wyraźnie zaznaczające się, wystające nieco ponad posadzkę wyniesienie w postaci cokołu, pełniącego funkcje ołtarza. Budynkom sakralnym towarzyszyło 25 pochówków zwierzęcych, zwłaszcza psów.

W Sławsku Wielkim i w Inowrocławiu całość wymienionych elementów tworzyła na tle zagospodarowania stanowiska wyraźną koncentrację.

Ryc. 16. Sławsko Wielkie, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 12. Lokalizacja sanktuarium

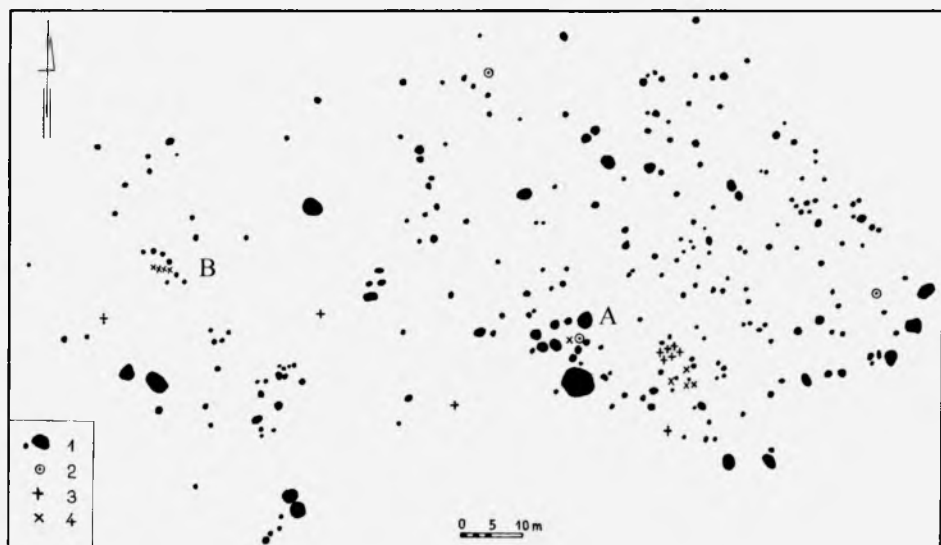
Fig. 16. Sławsko Wielkie site 12, Kujavia-Pomerania voivodship. Location of sanctuary

Istnieją także przesłanki, aby istnienie obszaru kultowego przyjąć również dla stanowiska w Łągiewnikach 5¹². Przemawia za tym charakter odsłoniętych tam obiektów – zwłaszcza tak znamienych jak pochówki psów (ryc. 17), tym bardziej że występowały one w układach intencjonalnych, tworzących wyraźne skupienia, w skład których wchodziły także pochówki oraz szczątki ludzkie. Na tle bardzo licznych, mało charakterystycznych jam rysują się dwie takie koncentracje. W skład jednej (ryc. 17A) wchodziło 5 pochówków psów i 7 szkieletów ludzkich, podczas gdy skupisko drugie (ryc. 17B) obejmowało 4 pochówki psów i szczątki ludzkie, w tym 2 czaszki. Nadto w pierwszym przypadku pochówki występowały w pobliżu (w odległości 5–10 m) dużego, bo liczącego 20 m² powierzchni obiektu. W sumie na omawianym stanowisku odsłonięto 9 pochówków psów oraz 9 pochówków ludzkich. Wymowny jest także fakt występowania tychże pochówków w strefie preferowanej z reguły dla takich właśnie celów, a mianowicie na stoku wzniesienia, przy brzegu doliny rzeki Smierni.

Do tej kategorii należało też zapewne miejsce obrzędowe sygnalizowane odkryciami w Przedbojowicach (stan. I)¹³. Niestety, badania ograniczone do eksploracji jedynie niedużych sondży nie odsłoniły żadnej budowli. Tym niemniej zarejestro-

¹²Szenicowa 1982, s. 81–98.

¹³Badania 1976.

Ryc. 17. Łagiewniki, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 5. Miejsce obrzędowe ludności grupy kruszańskiej kultury przeworskiej: 1 – jamy, 2 – studnie, 3 – pochówki ludzkie, 4 – pochówki psów (wg Szenicowa 1982; Szamałek 1987)

Fig. 17. Łagiewniki site 5, Kujavia-Pomerania voivodship. Place related to sacred practices of Krusza group Przeworsk culture community: 1 – pits, 2 – wells, 3 – human burials, 4 – burials of dogs (after Szenicowa 1982; Szamałek 1987)

wanie 10 pochówków zwierzęcych (4 psów, 4 małych przeżuwaczy i 2 świń), występujących w intencjonalnym układzie szeregowym, jednoznacznie określa charakter stanowiska.

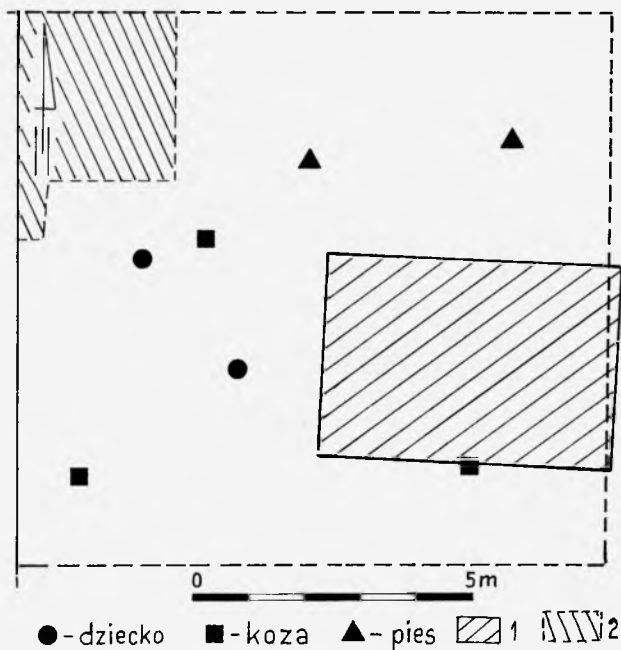
Podobną sytuację odnotowano w Jacewie (stan. 4a), gdzie sondaż ujawnił obecność pochówków psów, co i w tym przypadku pozwala na sugestię istnienia miejsca obrzędowego¹⁴.

Mieszkańcy obecnego centrum Inowrocławia mieli także i w tym okresie swój święty obszar w Solankach, nawiązujący do bardzo starych tradycji. Tym razem obiekt sakralny wzniesiono na stanowisku 12, czyli na miejscu kultowym już wykorzystywanym przez społeczności kultury łużyckiej (por. ryc. 6). W omawianym okresie wzniesiono tutaj budowlę słupową o powierzchni 20 m², której podłogę tworzyła warstwa polepy, otoczona przez pochówki ofiarne (3 kóz, 2 psów i 2 dzieci – ryc. 18).

W Strzelcach (stan. 2) miejsce kultowe założono na małym wzgórzu usytuowanym na zachodnim brzegu Gopła (ryc. 19). Tam, w obrębie płaszczyzny szczytu wzniesiono małą, liczącą 2,2 × 1,7 m budowlę słupową, również z posadzką glinianą. I jej towarzyszyły pochówki zwierzęce: 2 psów i 1 świni¹⁵.

¹⁴ Badania 1968.

¹⁵ Wiślański 1959, s. 1–95.

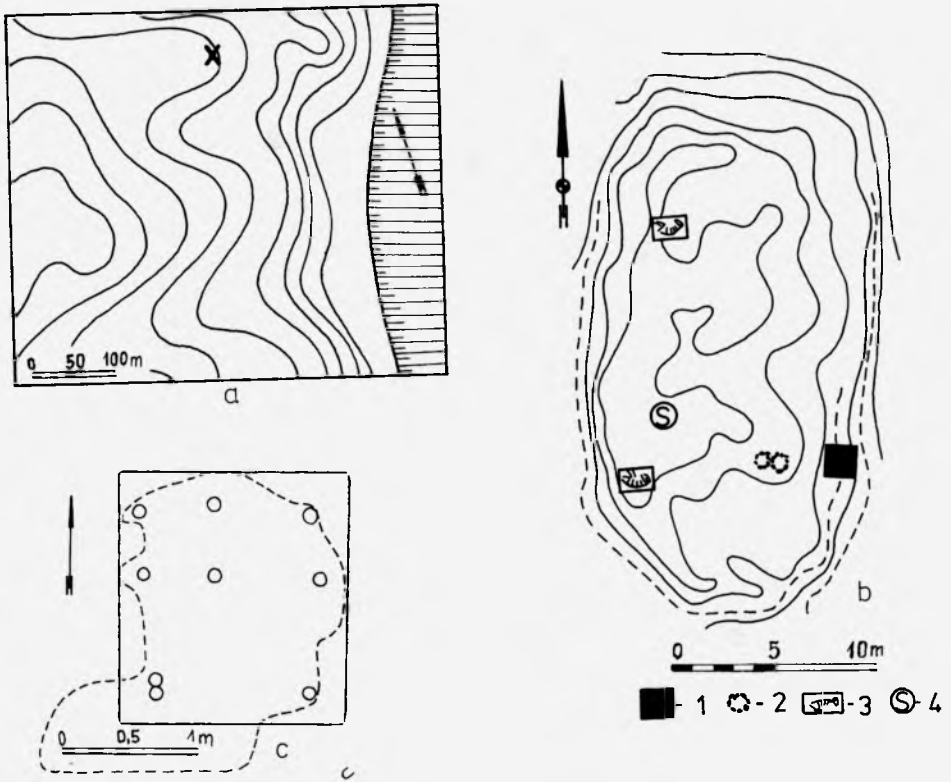
Ryc. 18. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 12. Miejsce obrzędowe ludności grupy kruszańskiej kultury przeworskiej: 1 – gliniana posadzka świątyni, 2 – teren nie eksplorowany. Pochówki dzieci, psów i kóz (wg Kalliefe 1914)

Fig. 18. Inowrocław site 12, Kujavia-Pomerania voivodship. Places related to sacred practices of Krusza group Przeworsk culture community: 1 – clay pavement of the temple, 2 – nonexplored area. Burials of children, dogs and goats (after Kalliefe 1914)

Wobec ograniczonego zakresu badań trudno pokusić się o szerszą charakterystykę przestrzeni kultowej odsłoniętego w Janikowie (stan. 11) jednego z bardziej interesujących obiektów¹⁶. Odnosi się to zarówno do znajdującej się tam budowli, jak i jej otoczenia. Lokalizacja tego obiektu odpowiada określonym regułom stosowanym przy organizowaniu wszystkich wyżej omówionych miejsc sakralnych. Trudna natomiast do zaakceptowania jest hipoteza o wkomponowaniu go w zabudowę mieszkalną, sprzeczna z wymogiem izolacji tego rodzaju ośrodków od stref zasiedlenia.

W Janikowie odkryto jedynie fragment budowli świątynnej, wzniesionej w konstrukcji słupowej i posiadającej posadzkę z grubej warstwy twardej gliny, na której widoczny był symboliczny ryt prostokąta (ryc. 20). Świątynia z Janikowa jest więc trzecim obiektem obok Kruszy Zamkowej i Sławska Wielkiego, w którym wyraźnie zaznaczone zostało miejsce szczególne – *sanctissimum*. Także świątyni w Janikowie towarzyszyły tak charakterystyczne dla Kujaw pochówki zwierząt ofiarnych. Na odsłoniętej przestrzeni odkryto ich dziesięć; były to wyłącznie szkielety psów.

¹⁶Makiewicz 1976, s. 103–183; 1988, s. 81.

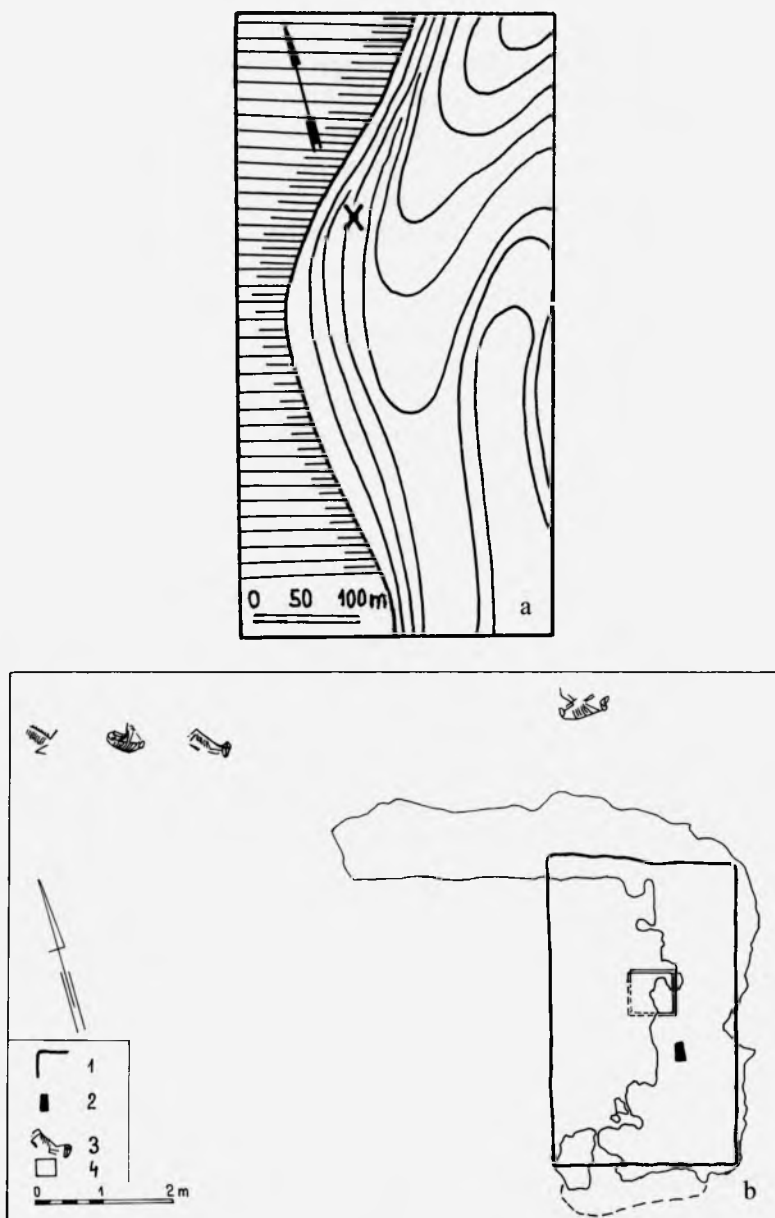
Ryc. 19. Strzelce, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2: a – lokalizacja stanowiska; b – rozplanowanie obiektów na stanowisku; 1 – obiekty kultowe, 2 – paleniska, 3 – pochówek psów, 4 – pochówek świń, c – rzut obiektu kultowego

Fig. 19. Strzelce site 2, Kujavia-Pomerania voivodship: a – location of the site; b – general plan of the features discovered in the site: 1 – features related to worship rituals, 2 – hearths, 3 – burial of dogs, 4 – burial of pigs; c – outline of the feature related to sacred rituals

Ten krótki przegląd pokazuje, jak wielką rolę w okresie przełomu er mieszkańcy Kujaw przykładali do działań obrzędowych, wkładając duży wysiłek w budowę ośrodków kultu oraz sprawowanie zespołowych czynności rytualnych, podczas których składano *sacrum* liczne ofiary.

Z dotychczasowej analizy dyspersji omawianych przestrzeni kultowych wynika, iż znajdowały się one w poszczególnych mikroregionach osadniczych (por. ryc. 11). Miarą ich znaczenia była ranga skupiska zasiedlenia, z którym były powiązane, stąd też z całego zespołu odkrytych miejsc sakralnych wyróżnia się sanktuarium w Kruszy Zamkowej, osadzone w ekumenie leżącej w newralgicznym punkcie ówczesnego szlaku dalekosiężnego, bo przy przeprawie przez Noteć pod Mątwami, otwierającej drogę z południa Europy ku Bałtykowi. Ono też było ośrodkiem o znaczeniu makroregionalnym.

Ryc. 20. Janikowo, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 11. Miejsce obrzędowe ludności grupy kruszańskiej kultury przeworskiej: a – lokalizacja stanowiska, b – obiekt kultowy: 1 – tok gliniany, 2 – przedmiot kamienny, 3 – pochówki psów, 4 – zarys ołtarza (wg Makie wicz 1976)

Fig. 20. Janikowo site 11, Kujavia-Pomerania voivodship. Place related to sacred rituals of Krusza group Przeworsk culture community: a – location of the site; b – feature related to worship rituals: 1 – clay disc, 2 – stone artefact, 3 – burials of dogs, 4 – outline of the altar (after Makie wicz 1976)

Okres wpływów rzymskich przynosi wiele zmian w interesującej nas tutaj sferze życia mieszkańców Kujaw. Uderza całkowite zniknięcie z krajobrazu kulturowego regionu tak licznych dotychczas ośrodków sakralnych, służących spełnianiu zorganizowanych publicznych ceremonii obrzędowych. Jak silny musiał być bodziec sprawczy, że owa z natury zachowawcza dziedzina życia uległa tak daleko idącym przeobrażeniom wyrażającym się powrotem do oddawania czci *sacrum* w środowisku naturalnym – w scenarii uroczysk. Dowodem tej recesji są dokonane odkrycia w Inowrocławiu-Solankach (stan. 12), świadczące o takim charakterze zagospodarowania tego terenu między obu dzisiejszymi stawami (ryc. 4A, C, D, E).

Ponieważ strefa ta, jak wyżej nadmieniono, z uwagi na sąsiedztwo mokradeł była narażona na podtapianie, zabezpieczono odpowiedni pas ziemi warstwą utwardzonej gliny. Na takim dopiero pomoście sprawowano czynności rytualne. Pozostałe natomiast po uczcie obrzędowej resztki zatapiano w pobliskim rozlewisku. Jak dokumentują materiały tam odsłonięte, wykorzystywanie tego miejsca w celach obrzędowych trwało do końca okresu wpływów rzymskich (ryc. 21).

Sądzić wszelako należy, iż tego rodzaju kontakty z *sacrum* nie satysfakcjonowały ówczesnej ludności. Ich dopełnienie stanowił szeroko rozwijający się ówczesnie kult prywatny, sprawowany w gronie rodziny przy kapliczkach domowych. Częściami składowymi tych kapliczek były zminiaturyzowane repliki poszczególnych elementów dawnych świątyń. Funkcje ołtarzy pełniły ornamentowane bogato symbolicznymi znakami swastyk, kół i dołków krążki gliniane (ryc. 22–23), a źródłem ognia stały się kadzielnice (ryc. 24: 1–3), w których spalano olej roślinny¹⁷. Towarzyszące dawnym rytuałom naczynia reprezentowały obecnie ich substytuty w postaci miniatuerek (ryc. 24: 4–7). Ofiarą konsekracyjną nadal pozostawał pies zakopywany pod domem, początkowo w całości, a później we fragmencie (jako ofiara *pars pro toto*).

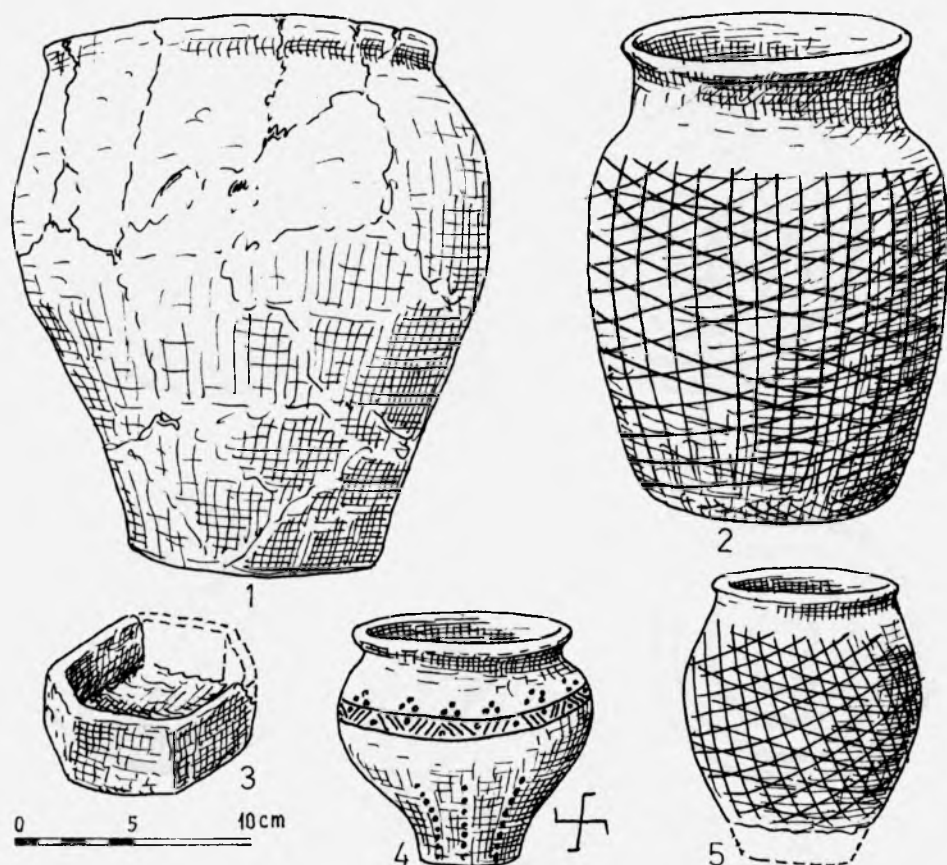
Niezmiennie natomiast ludność Kujaw składała *sacrum* liczne rzeczowe dary wotywno, w postaci wyrobów metalowych – w tym monet – wrzucanych do jezior, rzek i stawów, a także zakopywanych w ziemi skarbów naczyń (ryc. 25), na oddalonych od zasiedlenia terenach, jak na przykład w Radziejowie¹⁸.

Z całą pewnością zwyczaj urządzania kapliczek domowych stał się powszechnym zjawiskiem w II-IV wieku, zanikając, jak się wydaje, pod koniec okresu wpływów rzymskich, kiedy to ponownie nastąpił powrót do tradycyjnych, naturalnych miejsc obrzędów religijnych. Do takiego twierdzenia upoważnia wspomniane odkrycie w Solankach.

Odstępstwo od tego zwyczaju stanowi miejsce kultowe odsłonięte w Inowrocławiu (stan. 95), położone w południowej, opadającej ku dolinie Noteci strefie – stanowiło będące w późnym okresie lateńskim jednym z większych długotrwałych okręgów obrzędowych. Odkrycie to jest dotąd jedynym sygnałem istnienia na Kujawach stabilniejszych obiektów służących spełnianiu praktyk rytualnych, także w okresie późno-

¹⁷ Langer 1989.

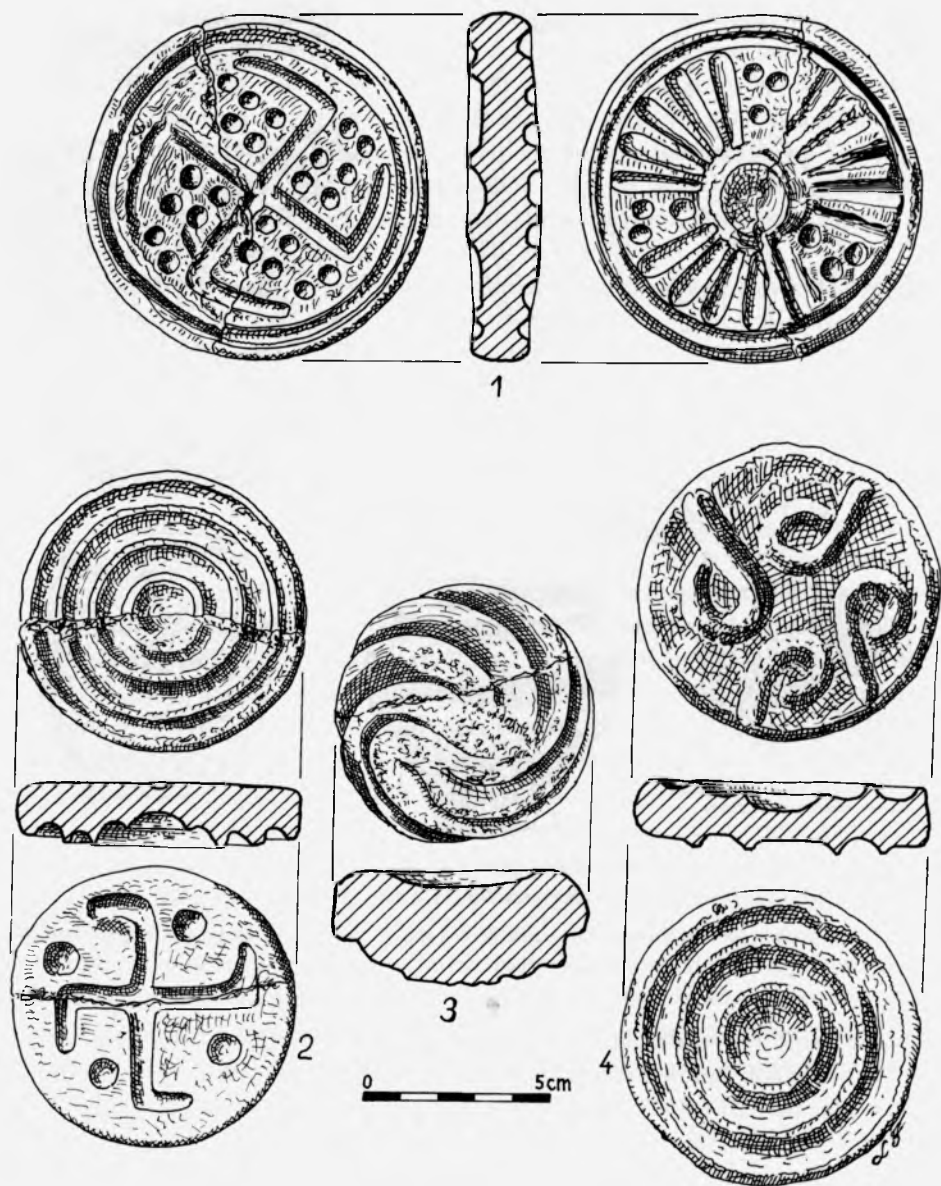
¹⁸ Gabałówna 1962, s. 233–238.

Ryc. 21. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 12. Miejsce obrzędowe z okresu wpływów rzymskich. Ceramika naczyniowa (wg Kalliefe 1914)

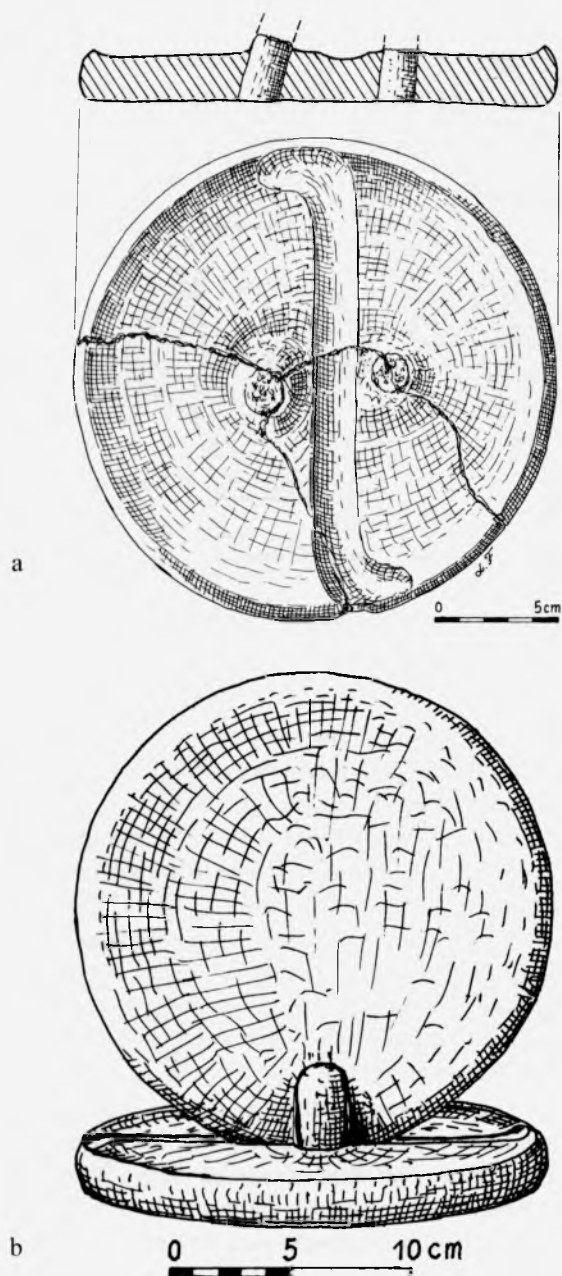
Fig. 21. Inowrocław site 12, Kujavia-Pomerania voivodship. Roman period sacred place. Clay vessels (after Kalliefe 1914)

rzymskim. Jego pozostałością jest trójczłonowa, wyjątkowej wielkości, bo licząca 60 m² powierzchnia, budowla ziemna (por. ryc. 15). W jej centralnej części znajdował się duży głaz ok. 120 × 80 cm (ryc. 26), mający dwa końce płasko ścięte: jeden poziomo, drugi natomiast nieco ukośnie. Obok głazu zarejestrowano obecność miecza, dwóch ostróg oraz nielicznych fragmentów naczyń. Tam też odsłonięto wyjątkowo dużą liczbę kości zwierzęcych, wśród których, obok licznych szczątków krowy, zastanawia znaczny odsetek kości konia, przewyższający udział kości owcy. W południowym członie obiektu natomiast natrafiono na pochówek psa. Odkrycie to można uznać za przesłankę wskazującą na znaczącą nadal rolę solonośnej strefy Inowrocławia-Rąbina – pomimo przeniesienia północnego odcinka szlaku bursztynowego na teryny zagolańskie.

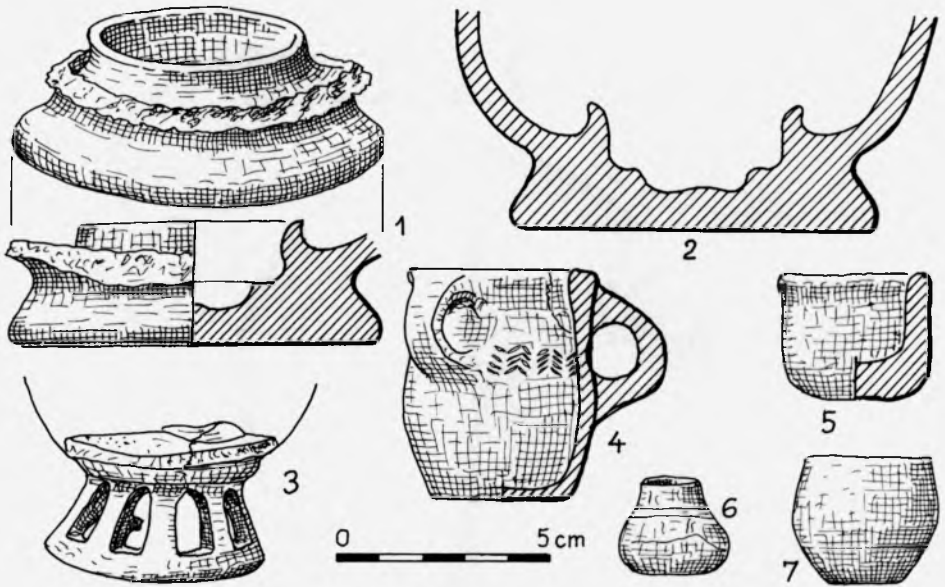
Ryc. 22. Gliniane ołtarzyki kapliczek domowych z okresu wpływów rzymskich z Kujaw

Fig. 22. Clay altars from chapels at houses dated to Roman period originated from Kujavia region

Ryc. 23. Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 3. Ołtarzyk (a) i jego rekonstrukcja (b)
(wg Cofta-Broniewska 1979)

Fig. 23. Krusza Zamkowa site 3, Kujavia – Pomerania voivodship. Altar (a) and its reconstruction (b)
(after Cofta-Broniewska 1979)

Ryc. 24. Elementy kapliczek domowych z Kujaw: 1–3 kadzielnice, 4–7 – miniaturki naczyń

Fig. 24. Pieces of houses' chapels from Kujavia region: 1–3 censers, 4–7 miniature vessels

Być może również z rytuałami sprawowanymi ówczesznie nad brzegiem jeziora Gopło wiązać by należało potężny głaz narzutowy z Potrzymiecha, z wrytym na nim znakiem swastyki o czterech ramionach liczących 36 cm¹⁹.

W obrębie kultury przeworskiej przełomu er bardzo częstą praktyką kultową było rytualne zabijanie zwierząt. Nie chodziło tu jednak o uśmiercanie na potrzeby konsumpcji obrzędowej, mającej bardzo długą tradycję, ale o krwawe ofiary wotywnie składane *sacrum* zwłaszcza z psów, a nie zwierząt powszechnego spożycia. Za pierwsze tego rodzaju dary konsekracyjne można uznać znaleziska (wspomniane wyżej) dwóch czaszek w konstrukcjach wału grodu w Kruszwicy oraz czaszki z jam w Kołudzie Wielkiej (por. przyp. 5) datowane w pierwszym przypadku na okres halsztacki, w drugim – na schyłek kultury łużyckiej.

W dobie kultury przeworskiej tego rodzaju pochówki rytualne zwierząt stały się zjawiskiem powszechnym. W tym celu zabijano głównie psy i małe przeżuwacze – zwłaszcza kozy, a w mniejszym tylko stopniu świnie i cielęta. W sumie w eksplorowanych dotąd publicznych miejscach kultowych datowanych na podokres późnolatański, odsłonięto szczątki 200 tego rodzaju ofiar; w tym 150 psów i 50 innych zwierząt – głównie kóz. Natomiast z późniejszych obiektów mieszkalnych (z wczesnego i środkowego okresu wpływów rzymskich) pochodzi dalszych 50 szkieletów psów. W sumie daje to liczbę 250 ofiar wotywnych.

¹⁹Zielonka 1969, s. 199.

Ryc. 25. Radziejów, woj. kujawsko-pomorskie. Skarb wotywny z piaskicy (wg G a b a ł ó w n a 1962)

Fig. 25. Radziejów, Kujavia-Pomerania voivodship. Votive deposit from sand dune (after G a b a ł ó w n a 1962)

Ryc. 26. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 95. Kamień ofiarny – ołtarz. Fot. J. Bednarczyk

Fig. 26. Inowrocław site 95, Kujavia-Pomerania voivodship. Offering stone – altar. Photo J. Bednarczyk

O skali tego rodzaju praktyk świadczy zwłaszcza liczba 140 pochówków odsłoniętych w dwóch tylko ośrodkach kultowych, zarejestrowanych dzięki szerokopłaszczyznowym na nich badaniom, w Kruszy Zamkowej stan. 3 (54) i Inowrocławiu stan. 95 (86).

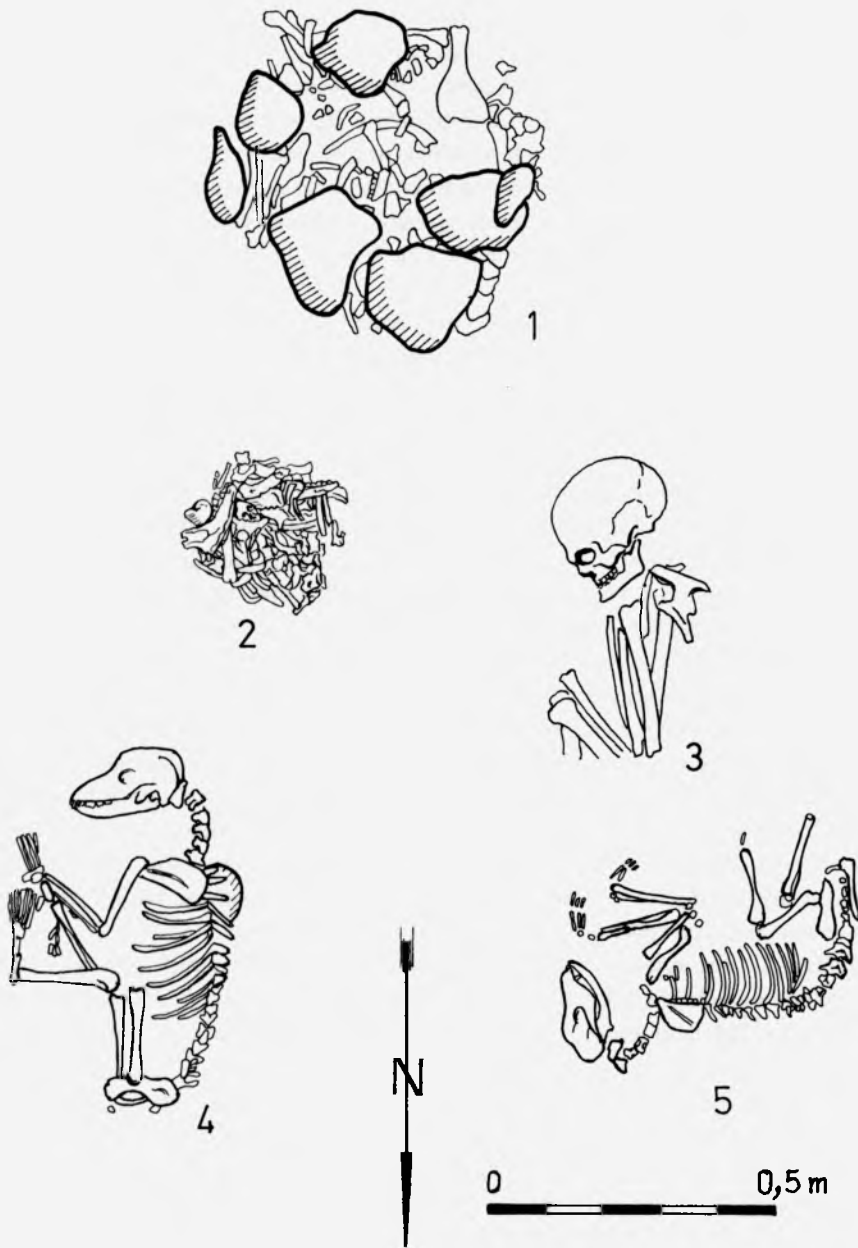
Interesującym zjawiskiem jest odmienne traktowanie poszczególnych gatunków zwierząt. Najtroskliwiej grzebano psy, umieszczając je w odpowiednich rozmiarów jamach, układając na boku (ryc. 27) i wyposażając czasem we fragmenty lub całe naczynia. Kozy, po wycięciu niekiedy kawałka tuszy, wsuwano do niewielkiej, okrągłej, pionowej jamy – głową do góry (ryc. 27b). Natomiast niezbyt dużo szacunku okazywano ciałom rytualnie zabijanych w tychże samych sanktuariach ludzi, zakopując je głównie we fragmentach (w tym same czaszki) w jamach, bez żadnego wyposażenia. Nie wiadomo też, jakiego rytuału wynik stanowią rozproszone po obszarze sanktuarium, a nawet poza jego obszarem, luźne szczątki szkieletów (por. ryc. 13).

B. SACRUM PO ŚMIERCI CZŁOWIEKA

Drugi nurt praktyk obrzędowych wiązał się ze śmiercią i pogrzebem. W porównaniu z opisanymi już praktykami, cały rytuał żałobny był skromniejszy. Generalnie odzwierciedlał on trendy zachowań właściwe różnym społecznościom środkowej Europy, ujawniając jednak pewne cechy lokalne, które szczególnie zaznaczyły się w dobie kultury przeworskiej.

Najistotniejszym nowym zjawiskiem w sferze żałobnych praktyk kultowych było upowszechnienie się w późnej epoce brązu, po długotrwałym okresie dominującego zwyczaju chowania zmarłych niespalonych, kremacji ciał. Cmentarzyska kujawskie

Ryc. 27. Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 3. Pochówki ofiarne ludzi (3), psów (4–5) i kóz (1–2) z terenu sanktuarium (wg Cofta-Broniewska 1979)

Fig. 27. Krusza Zamkowa site 3, Kujavia-Pomerania voivodship. Offering burials of human bodies (3), of dogs (4–5) and goats (1–2) discovered within the sanctuary (after Cofta-Broniewska 1979)

wyraźnie ukazują istnienie w tym względzie etapu przełomu, w którym godzono cechy obu rytuałów. Dowodem tego jest fakt rozsypywania spalonych szczątków zmarłych na powierzchni, jaką zajmowałby szkielet – przy respektowaniu ich depozycji w porządku anatomicznym i orientacji północ-południe. Tę przejściowość dokumentuje też współwystępowanie na cmentarzach pochówków szkieletowych i klasycznie ciałopalnych, a także grobów posiadających często konstrukcje naziemne, w postaci obstawy lub bruku²⁰. Groby ówczesne zawierały na ogół pochówki pojedynczych osobników, a wyjątkowo szczątki dwóch, ewentualnie trzech osób. Popielnice nakrywano misami lub specjalnymi pokrywami.

Wyraźne zmiany zaszły w schyłkowym okresie kultury łużyckiej i dotyczyły formy grobów, przy zachowaniu nadal obrządku ciałopalnego. Wówczas to przyjął się zwyczaj krycia popielnicy dużymi naczyniami w kształcie kloszy, odwróconymi do góry dnem, których rozmiary dochodziły do 1 m wysokości i 1 m średnicy brzuśca (ryc. 28). W tym samym czasie sporadycznie pojawiły się na Kujawach także groby wielopochówkowe – rodzinne. Były to obiekty w formie prostokątnych jam, posiadających obudowę z kamieni lub drewna, kryjące kilka lub nawet kilkanaście popielnic. Ich cechą charakterystyczną był podział wnętrza na szereg segmentów, obejmujących pochówki pojedynczych osób²¹. Typowym rysem ówczesnego obrządku było umieszczanie w grobach licznych niekiedy naczyń towarzyszących, tzw. przystawek, podczas gdy przedmioty metalowe wchodziły w skład wyposażenia tylko sporadycznie.

Na jednym z cmentarzysk z późnej epoki brązu (Kościelec)²² zaobserwowano charakterystyczne rozmieszczenie grobów. Układały się one w otwarte, nieregularne pierścienie, obwodzące okręgi o powierzchni do 50 m² (ryc. 29). W skład poszczególnych pierścieni wchodziło kilkanaście grobów, z których jeden znajdował się w centrum okręgu. Kilkanaście takich okręgów tworzyło z kolei zwarte skupienie, jakich w obrębie cmentarzyska istniało kilka. Można przypuszczać, iż cmentarzysko to odzwierciedlało hierarchiczny układ struktur od rodzinnych po osadnicze, znajdując swój wyraz w więziach przestrzennych (por. ryc. 29).

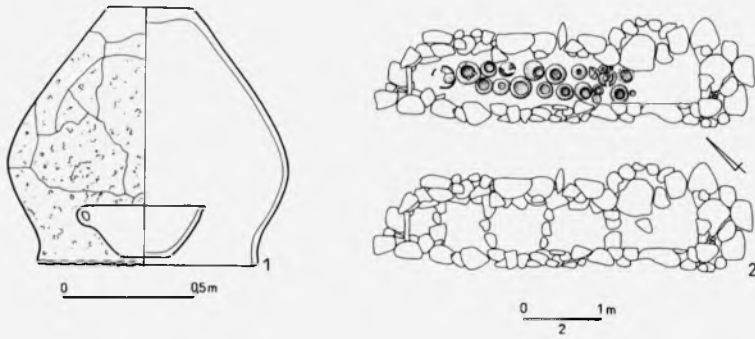
Ogólnie licznie rejestrowane miejsca kultowe ludności kultury łużyckiej Kujaw i odsłaniane w nich obiekty pozwalają na stwierdzenie, iż obrzędy ówczesne nie były zbyt krwawe. Zabijano wprawdzie podczas nich zwierzęta hodowlane, ale głównie dla konsumpcji rytualnej.

Taką ocenę zakłóca obiekt całkowicie odmienny w swym charakterze od opisywanych wyżej. Jest to mianowicie kurhan z Kruszy Podlotowej 2, pod nasypem którego, we wnętrzu przestrzeni obwiedzionej wieńcem kamiennym o średnicy 10 m, znajdowały się dwie jamy o charakterystycznych wypełniskach. Jedna zawierała spalone szczątki 8 osobników (6 dorosłych i 2 dzieci), drugą wypełniały pokawałkowane, pokonsumpcyjne kości zwierzęce oraz fragmenty szkieletu dziecka (ryc. 30). Obiekty pokrywał bruk kamienny do-

²⁰ Głogowski 1972; Szamałek, Narożna-Szamałek 1997, s. 47–72.

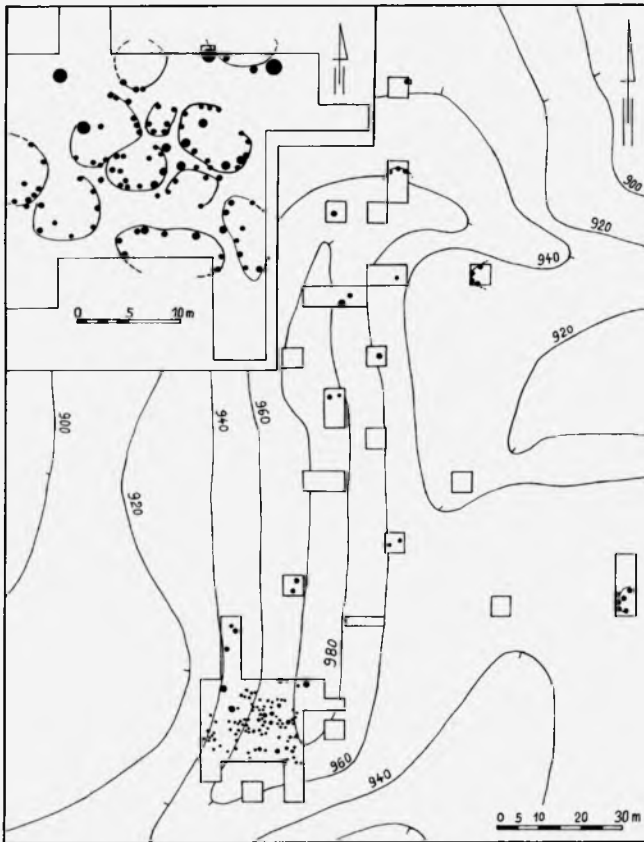
²¹ Tetzlaff 1967, s. 253–306.

²² Makowiecka 1986.

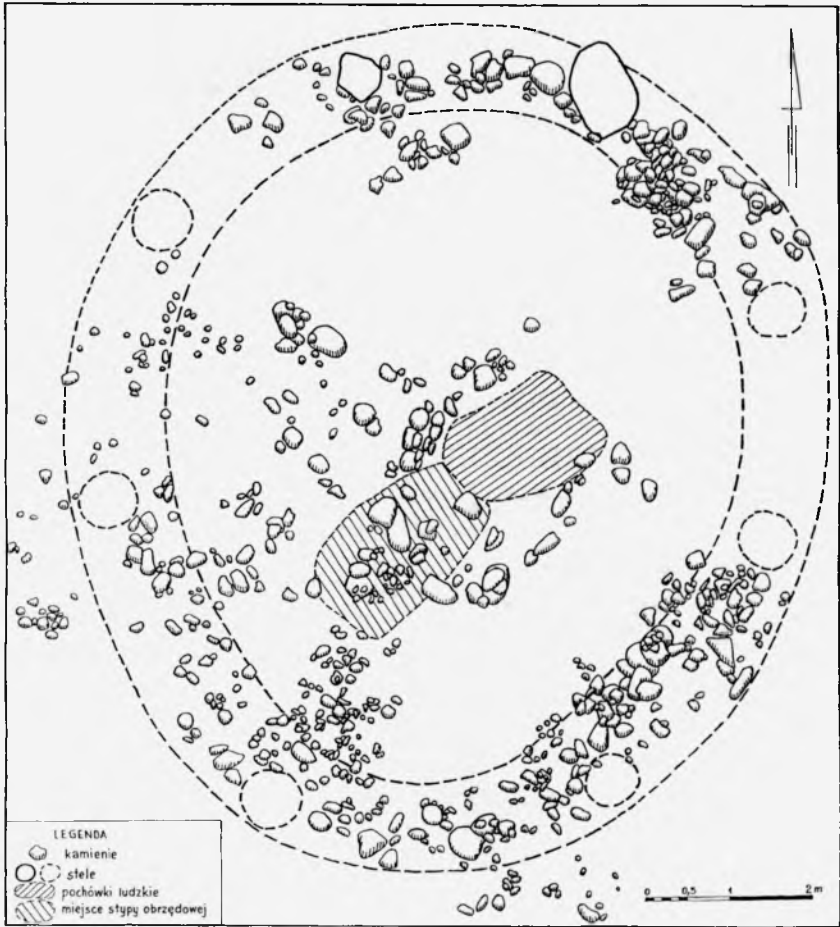
Ryc. 28. Formy grobów ludności kultury łużyckiej z Kujaw (wg Tetzlaff 1967)

Fig. 28. Types of graves Lusatian culture community from Kujavia region (after Tetzlaff 1967)

Ryc. 29. Kościelec, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 12. Rozplanowanie cmentarzyska z późnej epoki brązu (wg Makowiecka 1986)

Fig. 29. Kościelec site 12, Kujavia-Pomerania voivodship. Layout of the cemetery dated to the late Bronze Age (after Makowiecka 1986)

Ryc. 30. Krusza Podlotowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 2. Kurhan

Fig. 30. Krusza Podlotowa site 2, Kujavia-Pomerania voivodship. Barrow

wodzący ich współczesności, a zatem i wzajemnego związku funkcjonalnego, a także poświadczający jednoczesność pochówków ludzkich. Kości zwierzęce są niewątpliwie pozostałościami po konsumpcji obrzędowej, dokonanej przy grobie kryjącym zwłoki ludzi. Równoczesne złożenie do grobu szczątków 8 osobników nasuwa możliwość dwójakiego wyjaśnienia tego wyjątkowego zjawiska, a mianowicie albo uznanie nieboszczyków za ofiary epidemii, albo też za świadectwo rytualnego mordu zbiorowego. Bardziej prawdopodobny jest wariant drugi, zwłaszcza jeżeli weźmie się pod uwagę wybór na pochówek miejsca eksponowanego w postaci wyniesienia oblanego z trzech stron wodami, odbycie przy nim konsumpcji rytualnej oraz wyjątkową konstrukcję obiektu²³.

²³ Cofta-Broniewska, Koško 1982.

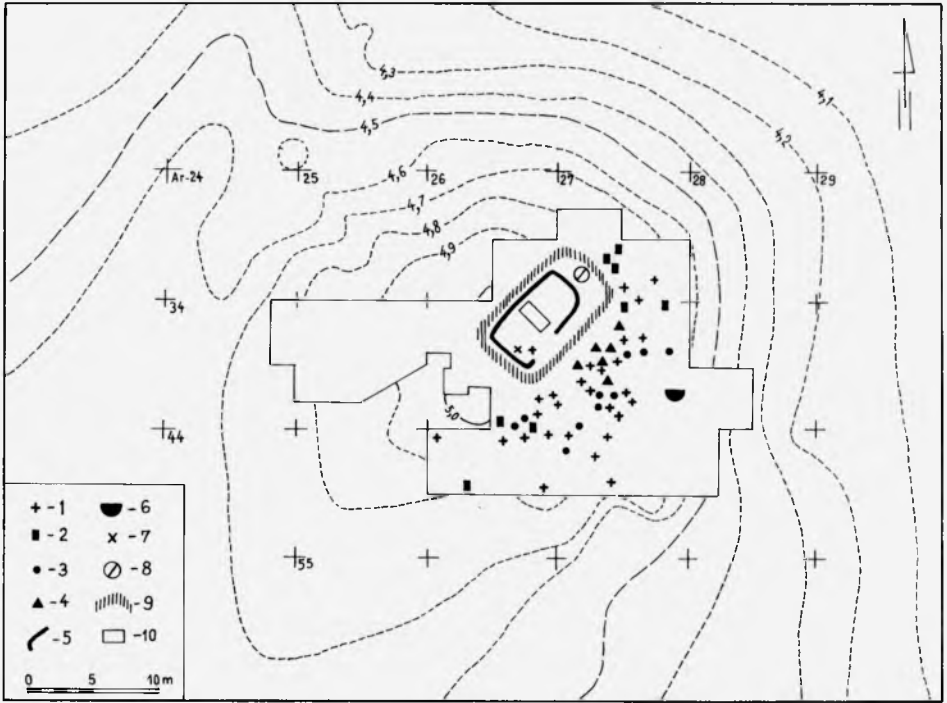
Także w dobie kultury przeworskiej, równoległe ze zmianami obserwowanymi w kulcie służącym żywym członkom społeczności, zachodziły przeobrażenia w obrzędowości żałobnej. Miały one wówczas bardzo szeroki wymiar, przejawiając się w swoistej organizacji przestrzennej nekropolii oraz w bogatym scenariuszu rytuałów związanych ze śmiercią. Jedną z jego cech było utrwalenie się birytualizmu, przy wzroście z czasem znaczenia inhumacji, inną – duże zróżnicowanie form grobów, a także specyfika praktyk towarzyszących pogrzebom. Zestaw tych cech stanowił podstawę do określenia tychże cmentarzysk mianem typu kruszańskiego.

Szczególnym ich rysem był podział na strefy o określonym przeznaczeniu. Centralną pozycję zajmowało w nich miejsce sakralne, otoczone ogrodzeniem w postaci płotu z pali drewnianych lub wieńca kamiennego. W jego obrębie znajdował się szczególnie obiekt, niekiedy była to budowla kamienna, na zewnątrz której rozciągała się przestrzeń sepulkralna. Do tej pory odsonięto cztery takie nekropoliczne miejsca obrzędowe: w Kruszy Zamkowej 13, Inowrocławiu 58, Bodzanowie i w Gąskach 18.

Najbardziej reprezentatywną nekropolią omawianego typu jest cmentarzysko w Kruszy Zamkowej, stan. 13²⁴ (ryc. 31). Główny w nim trzon stanowiła obwiedziona wieńcem kamiennym przestrzeń o zarysie owalu liczącego 12 × 8 m, w którym znajdowały się dwa obiekty – świątynia i palenisko. Świątynia licząca górą 8 × 4 m była obiektem zagłębionym w podłoże, o zarysie owalu. Posiadała ściany ukośne oblepione grubą warstwą gliny dla zabezpieczenia przed osypywaniem się ziemi (ryc. 32 i 33). Dno, o powierzchni 7 × 3 m, stanowiła posadzka wykonana ze starannie obrobionych płyt kamiennych, ułożonych na warstwie otoczek. Pośrodku świątyni znajdował się ołtarz w kształcie sześciociennego bloku kamiennego, liczącego 2 × 1 × 0,8 m, o wygładzonej powierzchni górnej. Był on ułożony w poprzek budowli – w połowie jej długości – na fundamencie z kamieni stabilizujących jego poziomy układ (ryc. 33). Przy wejściu do obiektu świątynnego odsonięto dwa pochówki: człowieka i psa, natomiast w jego wnętrzu zarejestrowano intencjonalnie rozproszone, spalone szczątki ośmiu osób różnej płci i wieku. Stanowiły one pozostałości jakichś ówczesnych praktyk rytualnych, dostępnych, z uwagi na charakter miejsca, jedynie osobom wybranym.

Cmentarzysko w Kruszy Zamkowej 13 zajmowało powierzchnię około 500 m² i poza elementami zabudowy sanktuarium obejmowało 35 grobów – w tym 8 z pochówkami szkieletowymi i 27 z ciałopalnymi oraz 16 innych obiektów, w tym 5 tzw. samotnych kubków i 10 jam po sprawowanych tutaj praktykach kultowych. Na uwagę zasługują też znalezione w obrębie świątyni i pozostałych częściach cmentarzyska fragmenty płyt kamiennych, pokrytych rytymi znakami koła i ukośnych linii, a także z wyciętymi okręgami (ryc. 34) Najprawdopodobniej stanowiły one fragmenty zniszczonych w czasie późniejszej eksploatacji terenu stell nagrobnych. Omawianą nekropolię należy datować na okres późnolatański (PL I i PL II) i uznać za zbieżną czasowo z istniejącym w sąsiedztwie miejscem publicznych obrzędów (Krusza Zamkowa 3), od którego dzieliła go jedynie wąska dolina rzeki Smierni (por. ryc. 12a).

²⁴Cofta-Broniewska 1989, s. 125–169.

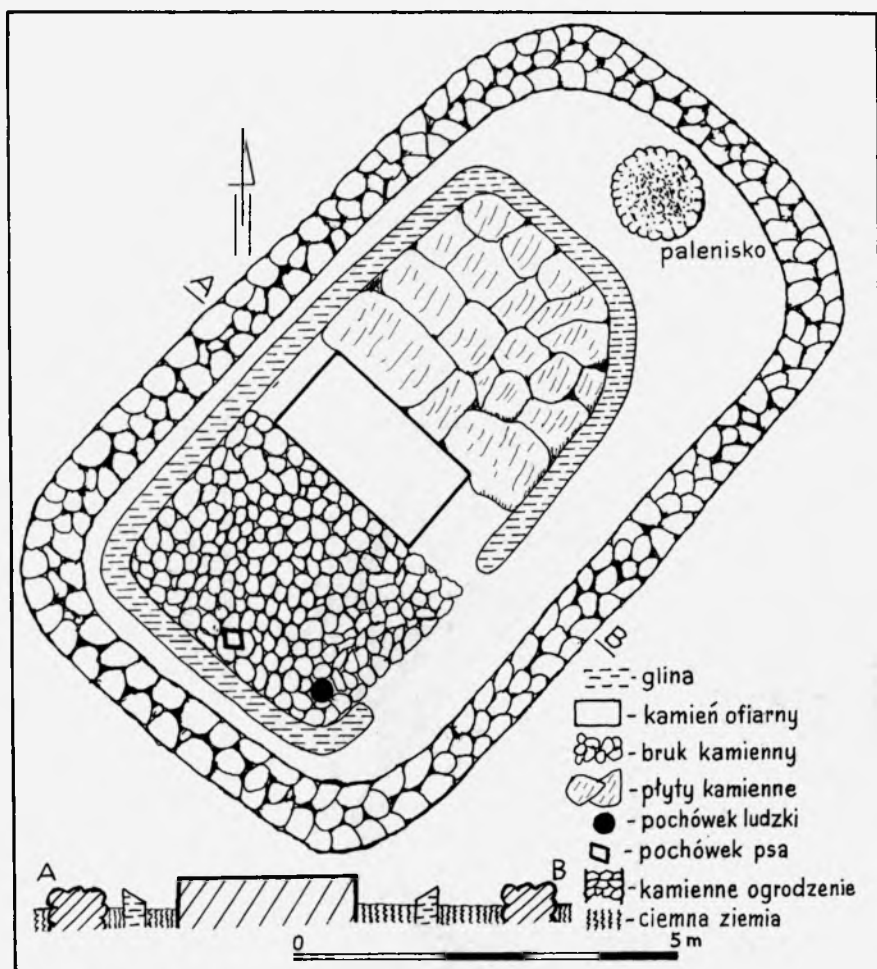
Ryc. 31. Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 13. Cmentarzysko typu kruszańskiego: 1 – pochówki ciałaopalne, 2 – pochówki szkieletowe, 3 – samotne kubki, 4 – układy nieokreślone, 5 – ściany świątyni, 6 – jama z fragmentami steli, 7 – pochówki psów, 8 – palenisko, 9 – kamienne ogrodzenie świątyni, 10 – kamienny ołtarz

Fig. 31. Krusza Zamkowa site 13, Kujavia-Pomerania voivodship. Cemetery of the Krusza type: 1 – cremation burials, 2 – inhumation burials, 3 – single cups, 4 – undefined structures, 5 – walls of the temple, 6 – pit with the pieces of stela, 7 – burials of dogs, 8 – hearth, 9 – stone fence of the temple, 10 – stone altar

Około 5 km na północ od omawianego cmentarzyska znajdowało się drugie podobnego typu, datowane na okres PL II i PL III (Inowrocław 58; por. ryc. 12E)²⁵. W tym przypadku można jednak zauważyć wyraźnie zaznaczający się, odmienny w poszczególnych fazach, sposób zagospodarowania terenu stanowiska. W PL II założono tam również nieduże, bo liczące prawdopodobnie ok. 600 m² cmentarzysko, charakteryzujące się wyraźnym rozdzieleniem części sakralnej od sepulkralnej (ryc. 35).

Część sakralna obejmowała szczyt wzniesienia, a jej granice wyznaczała palisada drewniana, ze słupów o średnicy 25–30 cm, zamykająca czworobok 15–20 m. W tej 300-metrowej (m²) przestrzeni znajdował się tylko jeden grób zlokalizowany w samym jej centrum. Krył on zwłoki osoby leżącej na brzuchu. Na placu wokół grobu zalegały liczne ułamki naczyń, stanowiące zapewne pozostałości odbywanych tutaj praktyk rytu-

²⁵ Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998.

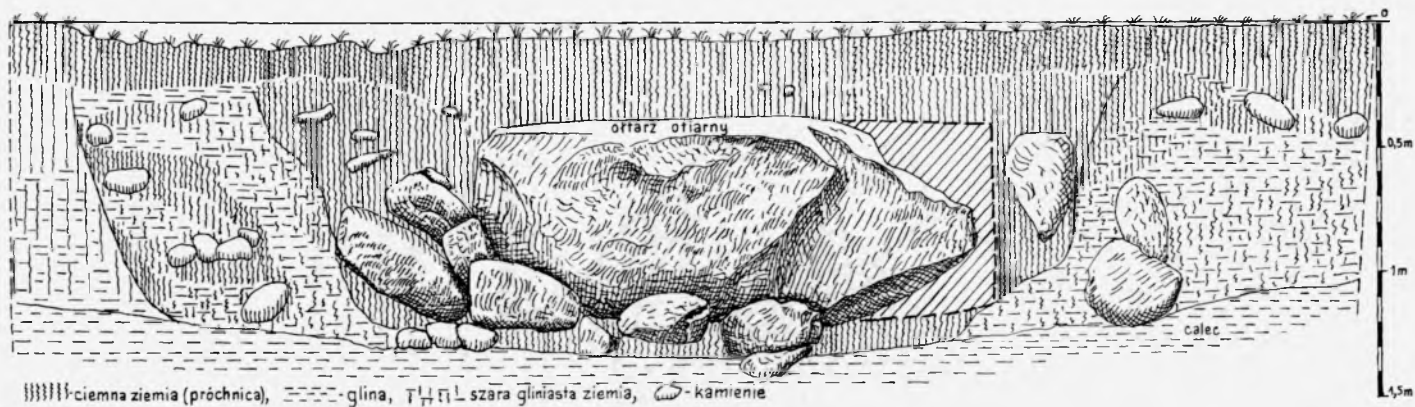

Ryc. 32. Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 13. Sanktuarium nekropoliczne. Rekonstrukcja rzutu poziomego (wg Cofta-Broniewska 1989)

Fig. 32. Krusza Zamkowa site 13, Kujavia-Pomerania voivodship. Sanctuary within the necropolis. Reconstruction of the outline (after Cofta-Broniewska 1989)

alnych. Około 10 m na południowy wschód, poza ścianą palisady, odślonięto skupienie 8 grobów z 4 pochówkami szkieletowym i 4 ciałopalnymi, co wskazywałoby na krótki okres istnienia tego cmentarzyska.

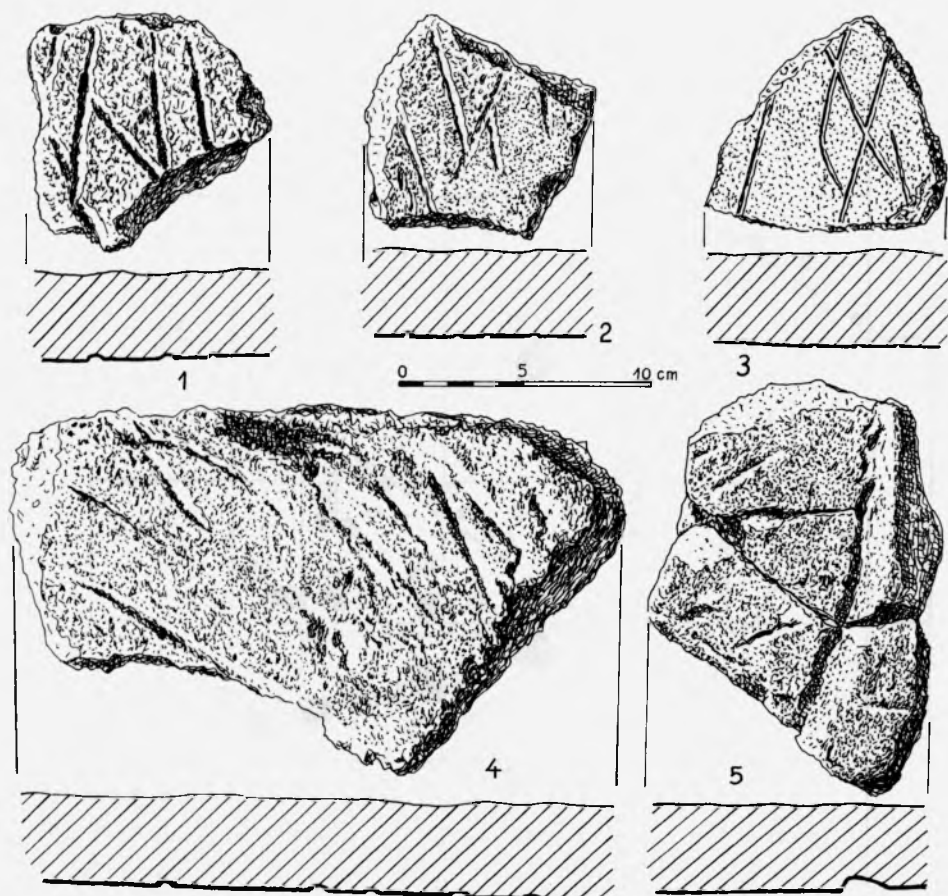
W PL III miejsce to ponownie nabrało znaczenia, zmianie też uległo jego zagospodarowanie. Tym razem strefa grzebalna przeniesiona została na szczyt wzgórza, na teren wcześniejszego miejsca sakralnego. Pozostałością tego cmentarzyska jest 12 pochówków wyłącznie szkieletowych. Zarówno w pierwszym, jak i w drugim przypadku można mówić o nekropolii użytkowanej przez małą wspólnotę osadniczą.

Ryc. 33. Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 13. Rekonstrukcja przekroju sanktuarium (wg Cofta-Broniewska 1989)

Fig. 33. Krusza Zamkowa site 13, Kujavia-Pomerania voivodship. Reconstruction of the cross section of the sanctuary (after Cofta-Broniewska 1989)

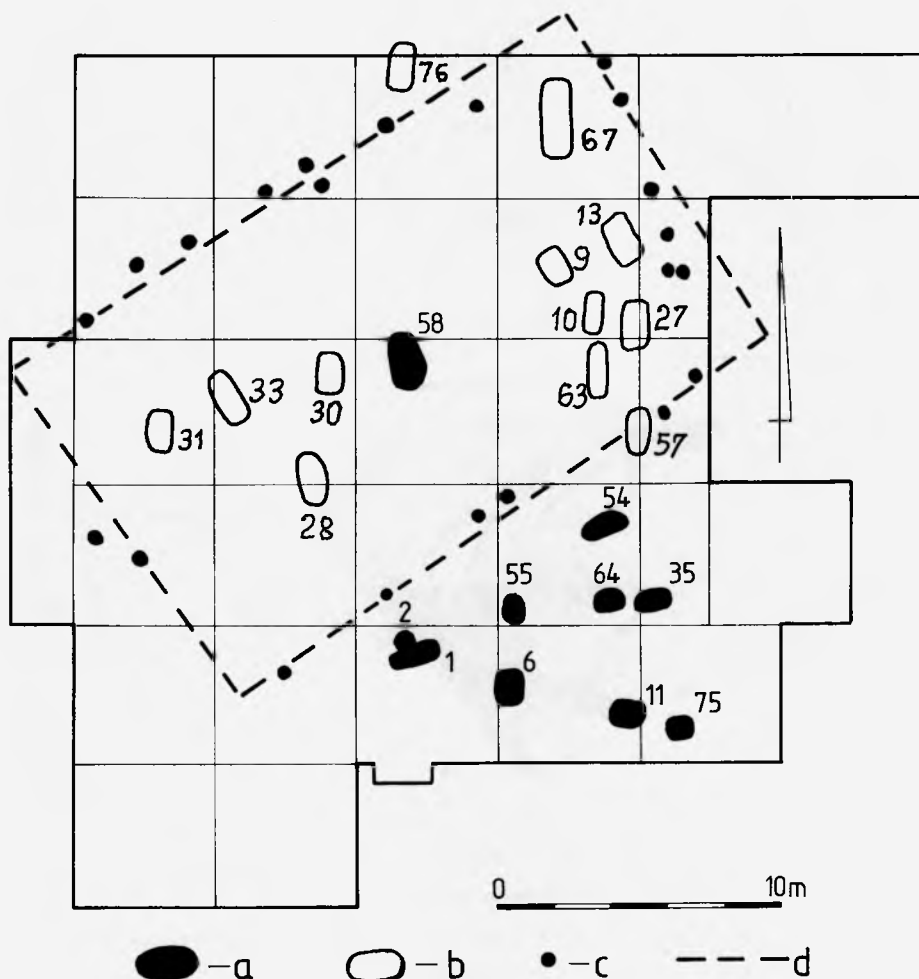

Ryc. 34. Krusza Zamkowa, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 13. Fragmenty stell nagrobnych
 Fig. 34. Krusza Zamkowa site 13, Kujavia-Pomerania voivodship. Pieces of the grave stelae

Na uwagę zasługuje fakt, iż na tym stanowisku zarejestrowano również jeden nieco późniejszy grób (nr 2) z pochówkiem ciała palnym, o charakterystycznym wyposażeniu, składającym się z dwóch różnych zespołów ceramiki, z których jeden nosił wyraźne cechy nielokalnego garncarstwa.

Następnym cmentarzyskiem prezentującym swoiste kujawskie cechy lokalne jest nekropolia z Bodzanowa²⁶. Została ona założona na rozległym, bo liczącym ok. 1 hektara powierzchni wzgórzu, wznoszącym się ok. 3 m ponad nizinne otoczenie. Niestety, w ciągu wieków ulegało ono częstym destrukcjom, między innymi w czasie funkcjonowania tam wczesnośredniowiecznego cmentarza, przez pobór piasku w różnym czasie, prace polowe i wreszcie także na skutek nowożytniej zabudowy (ryc. 36).

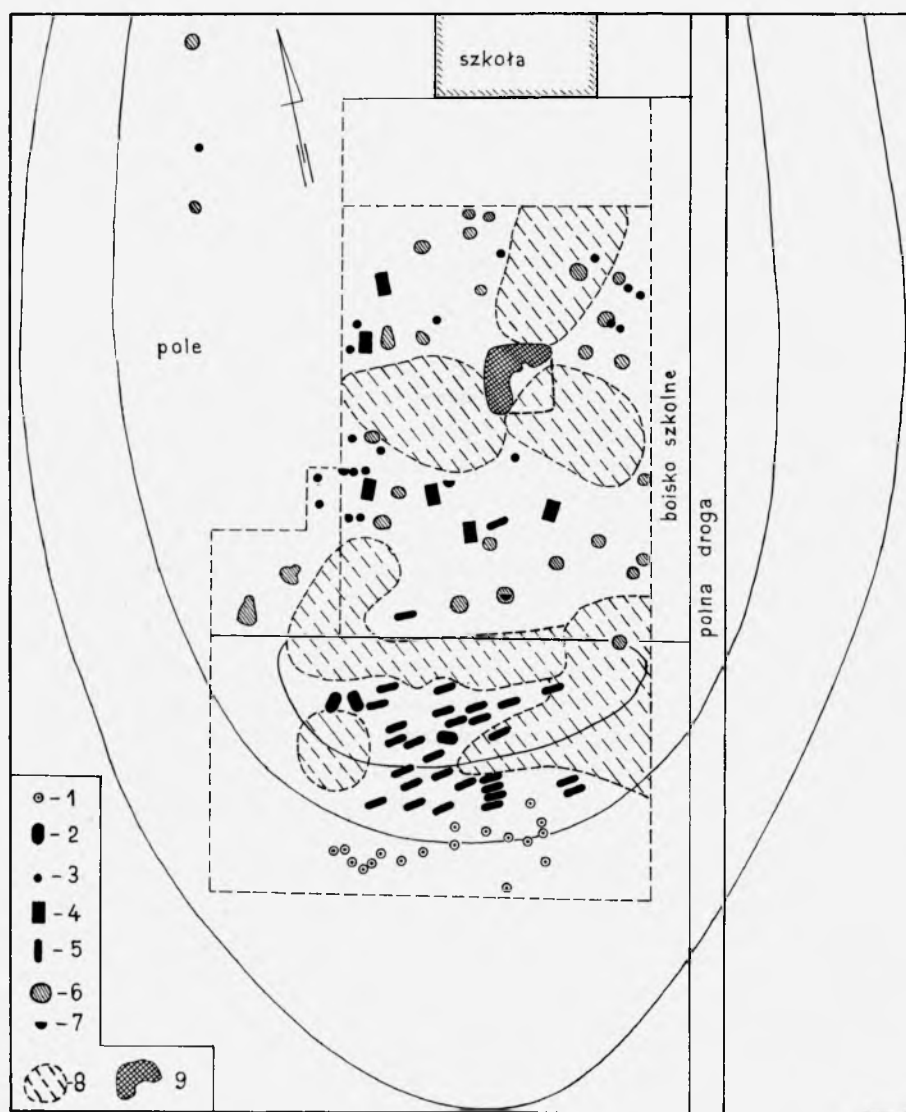
²⁶Zielonka 1958, s. 331–382.

Ryc. 35. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 58. Cmentarzysko ludności grupy kruszańskiej kultury przeworskiej: a – groby fazy starszej, b – groby fazy młodszej, c – słupy drewniane, d – zasięg cmentarzyska (wg Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998)

Fig. 35. Inowrocław site 58, Kujavia-Pomerania voivodship. Cemetery of the Krusza group Przeworsk culture community: a – early phase burials, b – late phase burials, c – wooden posts, d – boundary of the cemetery (after Cofta-Broniewska, Bednarczyk 1998)

Z przypadkowych odkryć oraz z przeprowadzanych badań ratowniczych na stanowisku wynika, iż cmentarzysko z czasów starożytnych zajmowało pierwotnie znaczną powierzchnię, bo całą część centralną i południowe zbocze wzgórza. Rezultaty wspomnianych prac wykopaliskowych udokumentowały, iż cmentarzysko tutaj czynne było w dwóch okresach, tj. w fazie PL II, i ponownie, po dłuższej przerwie, w okresie rozwiniętego okresu wpływów rzymskich. Wykorzystanie natomiast obser-

Ryc. 36. Bodzanowo, woj. kujawsko-pomorskie, stan. II. Cmentarzysko typu kruszańskiego: 1 – pochówki ciałałpalne cząstkowe, 2 – pochówki szkieletowe z późnego lateńskiego, 3 – pochówki ciałałpalne, 4 – pochówki szkieletowe z okresu wpływów rzymskich, 5 – pochówki szkieletowe z wczesnego średniowiecza, 6 – jamy i paleniska, 7 – groby klozowe, 8 – wybijrzyska piasku, 9 – obiekt kultowy (wg Zielenka 1958)

Fig. 36. Bodzanowo site II, Kujavia-Pomerania voivodship. Cemetery of Krusza type: 1 – cremation burials with parted (uncompleted) skeletons, 2 – late La Tène inhumation burials, 3 – cremation burials, 4 – Roman period inhumation burials, 5 – early Middle Ages inhumation burials, 6 – pits and hearths, 7 – cloche graves (urn burial beneath a larger inverted urn), 8 – areas of extraction of sand, 9 – feature related to sacred practice (after Zielenka 1958)

wacji z innych kujawskich nekropolii pozwala na ukazanie charakteru zmian, jakie zaszły w zagospodarowaniu interesującego nas tutaj cmentarzyska w poszczególnych okresach.

W pierwszej fazie jego użytkowania centralnym punktem całego założenia był obiekt kultowy otoczony pustą przestrzenią, poza którą dopiero – na południowym zboczu – rozciągało się miejsce sepulkralne. I w jego obrębie można wyróżnić dwie strefy odmiennych obiektów. W północnej chowano zmarłych niespalonych, układając zwłoki na prawym boku w pozycji płodowej i wyposażając je w naczynia i inne przedmioty. Południowa stefa natomiast służyła spełnianiu praktyk rytualnych, których pozostałością jest 18 obiektów kryjących wyłącznie kubki z niewielką ilością spalonych kości i ewentualnie nieco spalenizny (ryc. 37)²⁷. Byłyby to więc spotykane też na innych cmentarzyskach groby z pochówkami cząstkowymi. Interesujący jest jednak fakt, iż wszystkie one były grobami dzieci. Niestety, z całego tutejszego skupienia pochówków zachowały się jedynie trzy; pozostałe uległy zniszczeniu w okresie istnienia cmentarza wczesnośredniowiecznego i w czasie pobierania piasku.

Istotnym obiektem, zarówno z uwagi na swe rozmiary, centralne położenie w najwyższym punkcie cmentarzyska, jak i na jego charakter, nawiązujący do odsłoniętych na innych kujawskich nekropoliach z okresu PL I / II, była zagłębiona w ziemi czworoboczna budowla o wymiarach 4 × 5 m. Niestety, górne jej partie zostały zniszczone, jedynie na głębokości 1 m zachowały się resztki konstrukcji kamiennej w postaci dwóch szeregów kamieni ułożonych na powierzchni 60 × 180 przy jednej ze ścian, polepy oraz węgla drzewnego.

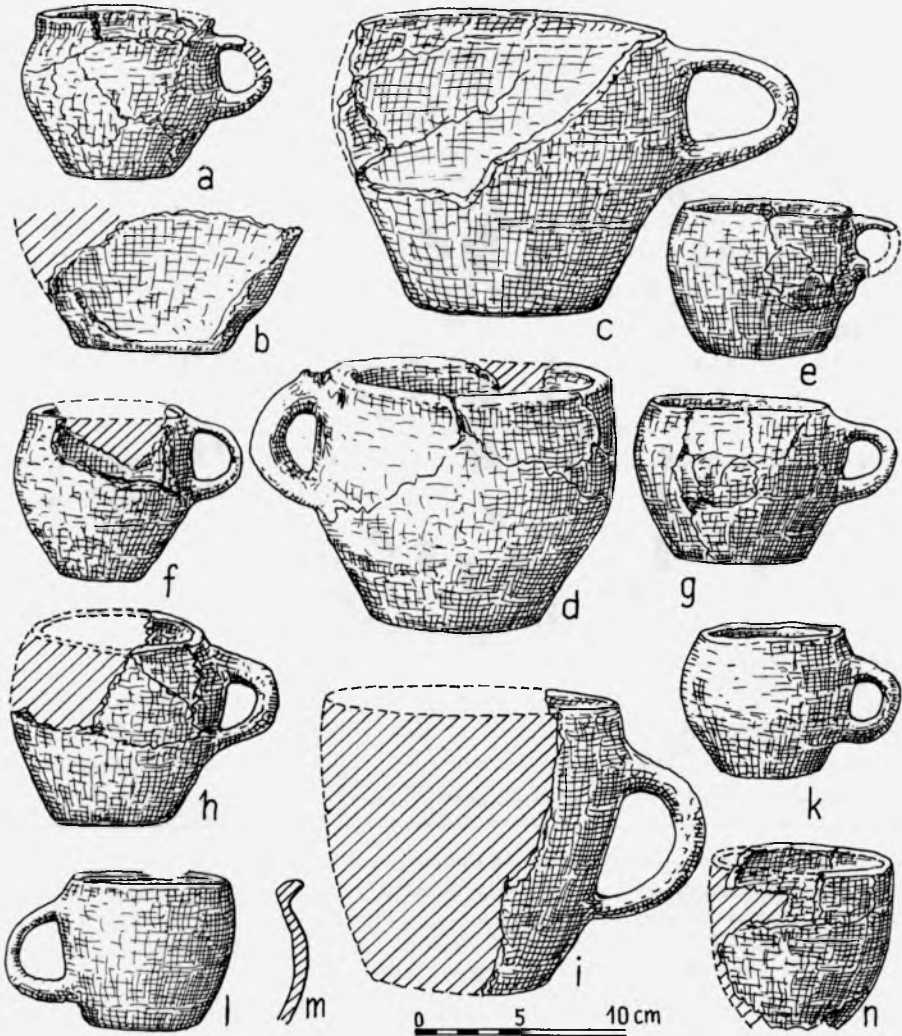
Po długiej przerwie, bo najwcześniej w środkowym okresie wpływów rzymskich omawiane stanowisko pełniło ponownie funkcję miejsca pochówków pobliskiej ludności. Tym razem jednak cmentarzysko zajmowało bardziej zwarty teren, ograniczony głównie do środkowej części wzgórza i jego zbocza zachodniego.

Z ówczesnych obiektów, rozmieszczonych na tym terenie, od zniszczenia zachowało się 64 – w tym 36 grobów (30 z pochówkami ciałałpalnymi i 6 z pochówkami szkieletowymi) oraz 28 obiektów towarzyszących, związanych ze spełnianymi tutaj praktykami rytualnymi. Były to paleniska i jamy zawierające ułamki naczyń tzw. grubej roboty, spaleniznę i spalone kości zwierzęce.

Równocześnie z cmentarzyskami małymi i krótkotrwałymi (Krusza Zamkowa 13, Inowrocław 58) i większymi przestrzennie, lecz bez ciągłości ich użytkowania, będącymi miejscami spoczynku członków niedużych wspólnot osadniczych, istniały na Kujawach również nekropolie rozległe o dłuższej egzystencji. Do nich należy cmentarzysko z Gąsek stan. 18²⁸. Dzięki temu, a także dzięki rozpoznaniu niemal całej jego przestrzeni daje ono duże możliwości interpretacji rejestrowanych tam zjawisk, mogących uchodzić za marginalne przy fragmentarycznej eksploracji stanowisk lub w czasie doraźnych badań ratowniczych. Cmentarzysko w Gąskach, respektując cechy kujawskich nekropolii typu kruszańskiego, ukazuje bogactwo i złożoność ówczesnych praktyk

²⁷ Zielonka 1960, s. 90–96.

²⁸ Cofa-Broniewska 1993, s. 201–224.

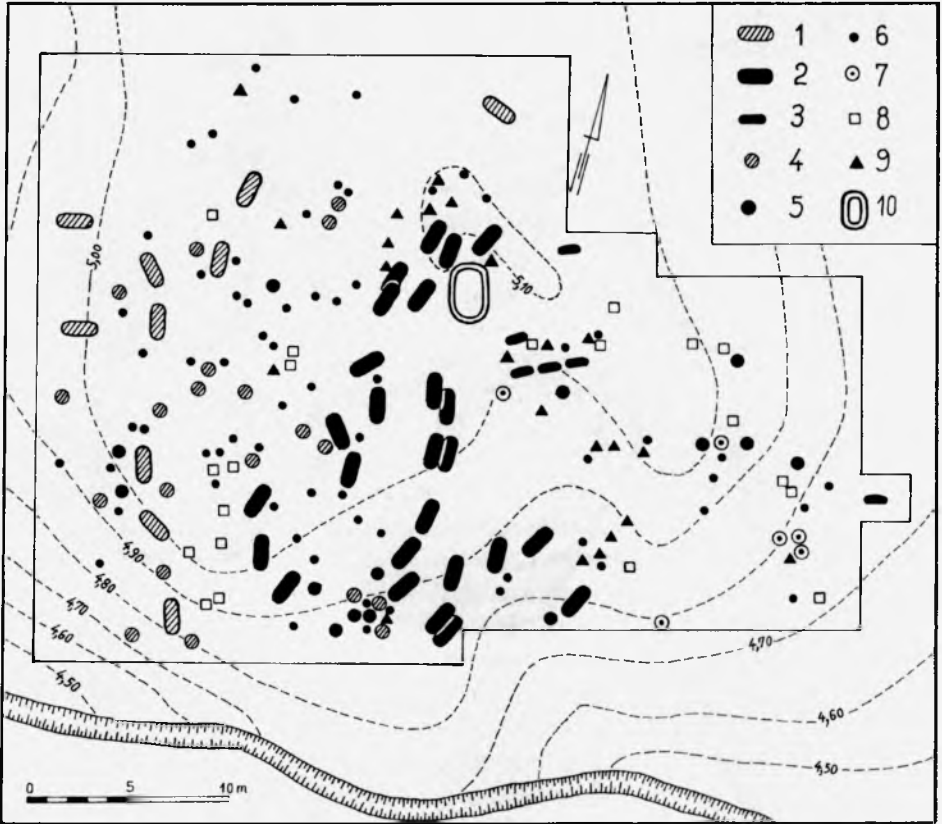

Ryc. 37. Bodzanowo, woj. kujawsko-pomorskie, stan. II. Naczynia z pochówków cząstkowych (wg Zielonka 1960)

Fig. 37. Bodzanowo site II, Kujavia-Pomerania voivodship. Vessels from the burials with parted skeletons (uncompleted) (after Zielonka 1960)

żałobnych, wyróżniając się dużą różnorodnością form obiektów sepulkralnych, która nie ujawnia się w pełni na innych miejscach grzebalnych.

Cmentarzysko w Gąskach zajmowało obszar najmniej 1200 m² (ryc. 38) powierzchni, na której odślonięto kamienno-glinianą budowlę kultową oraz 150 grobów i 40 innych obiektów związanych z obrzędami żałobnymi. Pełniło ono swoją funkcję od okresu PL I do początku B 1 i w tym czasie, na podstawie zachodzących na początku okresu

Ryc. 38. Gąski, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 18. Cmentarzysko typu kruszańskiego: 1 – pochówki szkieletowe ze starszej fazy cmentarzyska, 2 – pochówki szkieletowe z fazy młodszej, 3 – pochówki szkieletowe częściowe, 4 – pochówki ciałopalne z fazy starszej, 5 – pochówki ciałopalne z fazy młodszej, 6 – pochówki ciałopalne częściowe, 7 – groby zastępcze, 8 – samotne kubki, 9 – układy nieokreślone, 10 – obiekt obrzędowy (wg Cofta-Broniewska, Kośko 1993)

Fig. 38. Gąski site 18, Kujavia-Pomerania voivodship. Cemetery of the Krusza type: 1 – early phase inhumation burials, 2 – late phase inhumation burials, 3 – inhumation burials with parted (uncompleted) skeletons, 4 – early phase cremation burials, 5 – late phase cremation burials, 6 – cremation burials with parted (uncompleted) skeletons, 7 – cenotaph type grave, 8 – single cups, 9 – undefined structures, 10 – feature related to sacred practice (after Cofta-Broniewska, Kośko 1993)

PL III zmian w zagospodarowaniu przestrzeni sepulkralnej, wyróżnić można dwie fazy. Zmiany te jednak nie zakłóciły ciągłości egzystowania cmentarzyska.

Nekropolie w Gąskach założono na płaskim szczycie i łagodnym stoku wyniesienia schodzącego ku ciekowi wodnemu. Centralnym obiektem, generującym zagospodarowanie całej jego rozległej przestrzeni, była budowla wzniesiona w najwyższym punkcie terenu, zorientowana na osi północny zachód-południowy wschód (ryc. 39). Miała ona kształt owalu o średnicy wnętrza 180 × 160 cm i zagłębiała się ok. 70 cm w piaszczyste

podłoże. Dolne partie jej ścian wzniesione zostały z dwóch warstw dużych głazów liczących 30–50 cm, górne natomiast ulepione zostały z gliny 25–30 cm grubości. Sądząc po wypełnisku wnętrza, obiekt miał również glinianą kopułę. Kamienie tworzące ściany budowli były, zwłaszcza od strony wewnętrznej, starannie obrobione. Zadbano również o dokładne dopasowanie poszczególnych kamieni w miejscach ich styku, wypełniając istniejące luki odpowiednimi odłamkami kamieni. Zewnętrzną ścianę oblepiono dodatkowo warstwą gliny. We wnętrzu obiektu, przy jednej ze ścian znajdowało się palenisko kamienne, warstwa spalenizny oraz popiół. Działanie ognia wykazuje też wewnętrzna powierzchnia kamiennej obudowy ścian. Wejście do obiektu znajdowało się od strony południowej – w części zniszczonej przez jedną z chat nawarstwiającej się na cmentarzysko osady z późnego okresu wpływów rzymskich.

Trudno, niestety, określić dokładnie funkcję budowli – z całą jednak pewnością była ważna w obrębie cmentarzyska. Wzniesiona została niewątpliwie w początkach omawianej nekropolii – do niej bowiem dostosowano plan zagospodarowania całego tego terenu, w którym zajęła centralną pozycję.

W pierwszej fazie istnienia cmentarzyska budowlę otaczał (zwłaszcza od strony wejścia, tj. od południa) pusty plac. Na zachód rozciągała się strefa gęsto usiana różnego rodzaju obiektami, powiązаныmi ze sprawowanymi praktykami pogrzebowymi. Przy czym zewnętrzny, półkolisty otok, obejmujący budowle od zachodu, zajmowały groby. Na jego skraju lokowały się pochówki szkieletowe, a pozostałą przestrzeń zajęły groby z pochówkami ciałopalnymi i to różnego rodzaju, tzn. całych osobników, tzw. cząstkowe, czy też wręcz tylko symboliczne w postaci małych naczynek z kilkoma ułkami kości. Od północy otaczało budowlę skupienie pojedynczych kubków. Te ostatnie, łącznie z kenotafiami i cząstkowymi pochówkami szkieletowymi w postaci czaszek, zajmowały też wschodni pas cmentarzyska (por. ryc. 37).

W okresie PL III rozplanowanie cmentarzyska uległo zmianie. Wyrażało się to chowaniem zmarłych w wolnym dotąd pasie przed obiektem centralnym. Charakterystyczny jednak jest fakt, iż były to wyłącznie pochówki szkieletowe, układające się w dość nieregularny dwuszereg. Swoją charakter zachowała natomiast strefa wschodnia, służąca nadal spełnianiu tam różnorodnych praktyk kultowych, których świadectwem są szczególnie liczne pochówki cząstkowe i samotne kubki. Istotną cechą tych ostatnich obiektów jest to, iż obecne w nich naczynia na ogół ustawiane były do góry dnem.

Jak wynika z dotychczasowych badań, w początkowym etapie rozwoju grupy kruszańskiej ludność kultywowała niemal tysiącletnią tradycję kremacji zwłok. Pod wpływem wszakże oddziaływań zewnętrznych wkrótce zaczęto grzebać również zmarłych niespalonych. Odtąd przez kilka stuleci powszechnym zjawiskiem na poszczególnych cmentarzyskach na Kujawach było stosowanie birytualizmu, przy różnym udziale procentowym obu obrządków. Spotyka się jednak także nekropolie zarówno z pochówkami wyłącznie szkieletowymi, jak i wyłącznie ciałopalnymi.

Wybrane ze spalenizny spalone szczątki zmarłego umieszczano wzorem dawnych stuleci bądź to w naczyniu ustawianym w grobie, bądź też wsypywano z resztkami stosu bezpośrednio do jamy grobowej. Różna też była praktyka umieszczania w grobach

a

b

Ryc. 39. Gąski, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 18. Konstrukcja kamienna ścian obiektu obrzędowego (a) oraz fundament tego obiektu (b). Fot. J. Bednarczyk

Fig. 39. Gąski site 18, Kujavia-Pomerania voivodship. Construction of the stone walls of the sacred structure (a) and its basement (b). Photo J. Bednarczyk

zmarłych niespalonych. Układano ich albo na plecach w pozycji wyprostowanej, albo też na boku w pozycji płodowej. Od tej normy odbiega sporadyczne ułożenie zwłok na brzuchu lub na plecach, z bardzo silnie podciągniętymi ku górze nogami. Wyrazem szczególnych praktyk rytualnych są groby zawierające niekompletne szkielety, o nieanatomicznym układzie pewnych ich fragmentów lub na przykład same tylko czaszki. Jak do tej pory, zagadką pozostają kryteria, jakimi kierowano się przy wyborze określonego obrządku, układu ciała czy też formy grobu.

W omawianym okresie zarówno groby z pochówkami ciałałopalnymi, jak i szkieletowymi zawierały szczątki jednego osobnika, a wyjątkowo dwóch (np. kobiety i dziecka) lub ewentualnie więcej. Przy czym to ostatnie zjawisko dotyczyło częściej grobów z pochówkami ciałałopalnymi. Należy też podkreślić brak jakiegokolwiek obudowy grobów, jedynie bowiem w wyjątkowych tylko przypadkach udało się stwierdzić istnienie obstawy kamiennej lub konstrukcji drewnianej.

Natomiast przez cały omawiany okres nie ulegały zmianie reguły wyposażenia zmarłych. Składało się ono przede wszystkim z odzienia wraz z aktualnie używanymi elementami je spinającymi i to w odniesieniu zarówno do kobiet, mężczyzn, jak i dzieci. Drugą kategorię wyposażenia stanowiły przedmioty związane z codziennymi czynnościami grzebanych osób i noszone przez nie za życia w woreczkach przy pasach. W przypadku kobiet były to: przęśliki, małe nożyki, igły; w przypadku mężczyzn: większy nóż, osełka, brzytwa, a od momentu wykształcenia się wytwórczości profesjonalnej – narzędzia specjalistyczne. Niezbyt często w grobach znajduje się broń (liczniej jedynie groty oszczepów).

Niekiedy też rejestruje się pewne wyznaczniki wyższego statusu majątkowego niektórych jednostek (wytwórca, kupiec), w postaci na przykład przedmiotów obcego pochodzenia. Nie obserwuje się natomiast żadnych elementów akcentujących czyjaś wyższą pozycję społeczną, pomijając grupę wojów cieszących się niewątpliwie szczególnym uznaniem, co wyrażało się wyposażaniem ich pochówków w pełny niekiedy zestaw elementów uzbrojenia.

Ważną część inwentarza grobowego stanowiły naczynia gliniane, w liczbie 1–3, ustawiane najczęściej przy głowie zmarłego lub w pobliżu jego nóg. Cechą charakterystyczną ówczesnej obrzędowości żałobnej było niszczenie metalowego inwentarza grobu – na przykład przez gięcie lub łamanie przedmiotów czy też ich palenie (w przypadku kremacji zwłok).

Wyjątkowymi składnikami wyposażenia były umieszczane w grobach przedmioty o wymowie pozaużytkarnej (np. belemnity). Intencjonalność wkładania ich do grobu nie może budzić wątpliwości wobec faktu układania ich w pobliżu ciała zmarłego – niekiedy parami. Podobnie celowym aktem, aczkolwiek trudnym do interpretacji, jest wkładanie do grobów – głównie kobiecych, wyróżniających się wyposażeniem i lokalizacją – bydłych kości skokowych z wywierconymi otworami, tzn. astragali. Wyraźnie daje się zauważyć, poza sporadycznymi przypadkami, brak w inwentarzach ozdób, co silnie kontrastuje ze zwyczajem ludności kultury łużyckiej, u której nawet w trudnym okresie regresu biżuteria stanowiła istotny składnik inwentarza grobowego kobiet.

WNIOSKI

Dokonany wyżej przegląd obiektów archeologicznych z obszaru ograniczonego do Kujaw Inowrocławskich pozwala zauważyć, jak wiele świadectw rzeczowych stwarza możliwość podjęcia próby rekonstrukcji sfery kultury pozamaterialnej tutejszych społeczeństw pradziejowych i starożytnych.

Przytoczone tutaj fakty archeologiczne dowodzą ugruntowanego wśród ówczesnych mieszkańców przeświadczenia o istnieniu *sacrum* i wiary w jego moc sprawczą. Znalazło to wyraz w bogatych scenariuszach rytuałów, związanych zarówno z życiem doczesnym człowieka, jak i bytem pośmiertnym, w widocznej hojności ofiarowywanych darów konsekuracyjnych, a także w dążeniu do szukania kontaktu z *sacrum*.

Darami były cenne przedmioty importowane lub lokalne wyroby eksportowe, których nigdy nie wkładano do grobów ich właścicieli, oraz bliskie człowiekowi zwierzęta, m.in. psy.

W zakresie obcowania z *sacrum* uderza wysiłek wkładany bądź to w odpowiednie zagospodarowanie desygnowanych przez przyrodę naturalnych miejsc kontaktowych, bądź też w budowę specjalnych okazałych obiektów kultowych.

W interesujących nas w pracy okresach zmianie ulegał też charakter relacji człowieka do *sacrum*. W dobie kultury łużyckiej początkowo wychodzono z osad do *sacrum* „obecnego w bezludnych ustroniach nadwodnych lub zalesionych”, później jednak kontakty te następowały na obrzeżach osiedli. Wreszcie pod koniec I tys. p.n.e. zaczęto wznosić stałe, specjalnie wydzielone okręgi sakralne w obrębie skupień osadniczych, a około III stulecia n.e. *sacrum* „weszło” w obręb poszczególnych domostw.

Odnosne fakty archeologiczne dowodzą również silnego sprzężenia obu sfer kultury: symbolicznej i materialnej. Uwidacznia się zwłaszcza pewne uzależnienie zewnętrznej strony religii, czyli kultu i jego organizacji, od aktualnego stanu rozwoju kultury materialnej i społecznej. Nieprzypadkowa bowiem jest zbieżność czasowa zakładania zarówno rozległych miejsc kultowych o specjalnej, stabilnej zabudowie, jak i wieloosobowych nekropolii, w dobie tak istotnych zjawisk, jak istnienie dużych skupisk osadniczych, rozwój profesjonalnej wytwórczości oraz intensyfikacja wymiany dalekosiężnej. Z kolei okresom regresu – zubożenia – towarzyszył powrót do spełnienia obrzędów w obrębie mniejszych społeczności, w scenerii środowiska naturalnego.

Niewątpliwie pewien wpływ na zmiany miały również oddziaływania zewnętrzne, warunkowane stanem mobilności lokalnego środowiska.

Bardziej stabilna w tym względzie wydaje się sfera obrzędowości żałobnej, zwłaszcza w zakresie reguł obrządku pogrzebowego i wyposażania zmarłych, mimo pewnych zmian w formach grobów. Łatwiej natomiast adaptowano nowe reguły zachowań obrzędowych, związanych z doczesnym bytem człowieka.

Cmentarzyska – jak się okazuje – dostarczają też szeregu informacji pozawierzeniowych, na przykład na temat struktury społecznej odnośnych wspólnot, stratyfikacji zawodowej i pozycji niektórych osób w hierarchii wewnątrzgrupowej.

Generalnie oceniając możemy stwierdzić, iż w ciągu około 2000 lat pradziejów mamy na Kujawach do czynienia z dwoma etapami wierzeń wykazujących wyraźny ich rozwój z pierwotnych naturalnych korzeni. Istotna zmiana nastąpiła dopiero w okresie wpływu na ziemię polskie kultury łacińskiej, krystalizacji państwa polskiego i przyjęcia wiary chrześcijańskiej.

Przy tym należy zauważyć, iż pamięć o starych nekropolicznych miejscach obrzędowych była nadal żywa i pielęgnowana wśród społeczności, mimo zaszytych zmian. Wprowadzenie nowej religii nie zaznaczyło się bowiem niszczeniem dawnych cmentarzysk, lecz wręcz przeciwnie, często nawiązywano do nich kontynuując grzebanie w tych miejscach swoich zmarłych. Nieprzypadkowo obserwuje się nakładanie nekropolii wczesnośredniowiecznych na wcześniejsze (np. Krusza Zamkowa stan. 13, Bodzanowo stan. II, Szymborze stan. I).

Inaczej natomiast przedstawia się sprawa w odniesieniu do sanktuariów, nowe świątynie chrześcijańskie wznoszono bowiem na „nowych korzeniach”, według obowiązujących, odmiennych reguł.

BIBLIOGRAFIA

Andrałojć M.

- 1993 *Pochówki psów kultury łużyckiej na stanowiskach 12 i 13 w Koludzie Wielkiej (gm. Janikowo, woj. bydgoskie)*, „Ziemia Kujawska” t. IX, s. 183–199.

Badania w 1968 (maszynopis sprawozdania).

Badania w 1976 (maszynopis sprawozdania).

Bednarczyk J.

- 1987 *Z badań sanktuarium i osady ludności kultury przeworskiej w Inowrocławiu, woj. Bydgoszcz, stan. 95*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. XXXIX, s. 201–221.

- 1988 *Die Ausgrabungen eines Heiligtums und einer Siedlung in Inowroclaw, Kuiavien*, „Offa” Bd. 45, s. 167–180.

- 1998 *Życie codzienne w okresie rzymskim*, (w:) M. Chłodnicki, L. Krzyżaniak (red.), *Gazociąg pelen skarbów*, Poznań, s. 73–98.

Cofta-Broniewska A.

- 1972 *Wyniki badań archeologicznych w Inowrocławiu w 1968 roku*, „Komunikaty Archeologiczne” s. 32–36.

- 1979 *Grupa kruszańska kultury przeworskiej. Ze studiów nad rozwojem regionalizmu społeczeństw Kujaw*, Poznań.

- 1986 *Miejsce praktyk obrzędowych ludności z końca starej ery i początków nowej ery w Inowrocławiu (stan. 95)*, „Ziemia Kujawska” t. VIII, s. 27–51.

- 1989 *Sanktuarium cmentarne z późnego podokresu lateńskiego*, (w:) A. Cofta-Broniewska (red.), *Miejsca pradziejowych i wczesnośredniowiecznych praktyk kultowych w Kruszy Zamkowej*, Poznań, s. 125–169.

- 1992 *Obiekt „rowkowy” z Inowrocławia-Mątew, stan. 1*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica” t. 16, s. 127–138.

- 1993 *Badania stanowiska 18 w Gąskach, gm. Gniewkowo, woj. bydgoskie*, „Ziemia Kujawska” t. IX, s. 201–224.

Cofta-Broniewska A., Bednarczyk J.

- 1998 *Miejsce obrzędowe z doby neolitu i schyłku starożytności w Inowrocławiu stan. 58*, Poznań.

- Cofta-Broniewska A., Koško A.
1982 *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Poznań.
- Durczewski D.
1961 *Skarby halsztackie z Wielkopolski*, „Przegląd Archeologiczny” t. 13, s. 58–162.
- Eliade M.
1966 *Traktat o historii religii*, Warszawa.
- Fogel J.
1971 *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury lużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Poznań.
- Gabalówna L.
1962 *O naczyniach „bogom poświęconych”, skarb wotywny z wczesnego okresu rzymskiego na stan. 2 w Radziejowie Kujawskim*, „Z otchłani wieków” R. 28, s. 233–238.
- Głogowski Z.
1972 *Cmentarzysko ludności kultury lużyckiej w Czerniaku w powiecie mogileńskim*, Poznań (maszynopis pracy magisterskiej w bibliotece Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu).
- Kalliefe H.
1911 *Das bronzezeitliche Dorf Hohensalza*, „Praehistorische Zeitschrift” Bd. 3, s. 281–287.
1914 *Das bronzezeitliche Dorf Hohensalza*, „Praehistorische Zeitschrift” Bd. 6, s. 89–114.
- Langer J.
1988 *Raport z badań wycinka posadzki glinianej*, Poznań (praca w maszynopisie).
1989 *Raport naukowy z badań naczyń ceramicznych*, Poznań (praca w maszynopisie).
- Makiewicz T.
1976 *Otarze i paleniska ornamentowane z epoki żelaza w Europie*, „Przegląd Archeologiczny” t. 24, s. 103–183.
1988 *Opfer und Opferplätze der vorrömischen und römischen Eisenzeit in Polen*, „Praehistorische Zeitschrift” Bd. 63, z. 1, s. 81.
- Makowiecka M.
1986 *Cmentarzysko ludności kultury lużyckiej w Kościelcu Kujawskim stanowisko 12*, Poznań (maszynopis pracy magisterskiej w bibliotece Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu).
- Szafrański K.
1955 *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okresu epoki brązowej) w Wielkopolsce*, Warszawa – Wrocław.
- Szamałek K.
1987 *Kruszwicki zespół osadniczy w młodszej epoce brązu i początkach epoki żelaza*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Szamałek K., Narożna-Szamałek U.
1997 *Cmentarzysko ludności kultury lużyckiej w Lachmirowicach nad Gopłem*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. XXXVIII, s. 47–72.
- Szenicowa W.
1982 *Badania archeologiczne w Łagiewnikach w woj. bydgoskim*, „Komunikaty Archeologiczne” t. 3, s. 81–98.
- Tetzlaff W.
1967 *Cmentarzysko z okresu lateńskiego w Zarębowie. pow. Aleksandrów Kujawski*, „Slavia Antiqua” t. 14, s. 253–306.
- Wiślański T.
1959 *Wyniki prac wykopaliskowych w Strzelcach w pow. mogileńskim w latach 1952–1954*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. X, s. 1–95.
- Zielonka B.
1958 *Cmentarzysko w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, „Przegląd Archeologiczny” t. X, s. 331–386.

- 1960 *Końcowe sprawozdanie z badań w Bodzanowie w pow. aleksandrowskim*, „Przegląd Archeologiczny” t. XIII, s. 90–96.
- 1969 *Rejon Gopla w okresie późnolateńskim i rzymskim*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. XX, s. 198.

RITUAL PLACES OF THE LUSATIAN AND PRZEWORSK CULTURE COMMUNITIES
IN KUJAVIA
PART 1. REVIEW OF EMPIRICAL EVIDENCE

Summary

The article is aimed at presentation of archaeological evidence from the Inowrocław district, Kujavia region. The available archaeological data proved to be suitable for the reconstruction of a non-material sphere of local communities in prehistory and antiquity. Presented evidence is indicative of existence of the *sacrum* sphere and its causative power. It was manifested in rich rituals related both to earthly life and posthumous existence as well as in evident generosity in presenting the deity with consecrate gifts and attempts to get in contact with the *sacrum*.

With regard to being with the *sacrum*, especially striking are the efforts directed to appropriate management of natural contact places, designated by the nature itself, or construction of elaborated cult objects.

A character of relations between the humans and the *sacrum* has been considerably transformed in the discussed periods. In the Lusatian culture, this sphere was primarily located outside settlements in “uninhabited aquatic and afforested seclusion areas”, to be later moved into the settlement space. Towards the end of the first millenium BC, deliberately designed and permanent sacred circles were being erected at the settlements. The *sacrum* was moved into a domestic realm in ca. the 3rd century AD.

Archaeological evidence presented above is also indicative of intense linkage of the material and symbolic spheres. In particular, there is a certain dependence of external manifestation of religion and its organization on the current state of development of material and social cultures. I would argue that the chronological convergence between the emergence of large cult places with their specific and permanent constructions along with large cemeteries and the existence of big settlement centers, development of professional production, and intensification of the far-reaching exchange contacts, is by no means accidental. Consequently, regress periods are accompanied by reversion of cult practices into the natural settings.

The discussed changes were also undoubtedly shaped by external influences executed within the internal dynamics of local environment.

A funeral sphere was clearly the most stable in this respect, in particular in relation to funeral rites and grave goods, despite some changes in forms of graves. New rules of ritual activities related to everyday existence were relatively easy adopted.

It becomes apparent that cemeteries are a valuable source of information on the non-religious domains such social structure, occupational structure and position of certain individuals in the social hierarchy.

In general, one can distinguish two phases in the belief system in the two thousand years period of the Kujavian prehistory, both embedded in the ancient roots of the region. A significant change was only caused by an impact of the Latin culture on the Polish lands, the emergence of the Polish state and the baptism of Poland.

It must be mentioned, however, that remembrance of old sacred places was still very vivid and cultivated by local communities, despite all these later changes. Introduction of a new religion did not involve a destruction of old cemeteries. On the contrary, they became places to bury the dead in these new conditions. It is not accidental that medieval cemeteries were placed in the same spots as the old necropolis such as at Krusza Zamkowa, site 13; Bodzanowo, site II, or Symborze, site I.

The situation was quite different with regard to new sanctuaries. Newly erected Christian temples were built according to completely different rules and located in the new settings.